

Emlékfoszlányok az első semmisségi törvényhez vezető útról és göröngyeiről¹

Pár hónappal a pártértekezlet „fordulat”-a, Kádár János bukása után, 1988. október végén telefonált Balogh Sándor történész-professzor, aki akkoriban a Magyar Szocialista Munkáspárt [a továbbiakban: MSZMP] Párttörténeti Intézetének volt az igazgatója. Arra kért, hogy készítsek egy összefoglalót, miután az MSZMP és a kormányzati körök felső vezetésének egy részében egyrészt belső, másrészt külső okok miatt hónapok óta napirenden volt az 1945–1963 közötti múlttal, és elszomorító történéseivel való szembenézés igénye.² Írásom tárja fel a legismertebb, törvényszerzőnek tűnő, koncepciók elemeket tartalmazó büntetőeljárásokat, csoportosítsa esetleg pertípusonként is, hány főt érinthettek az eljárások, és mely társadalmi rétegekre terjedhet ki a kárpótlás, illetve a kártérítés.³ Aláhúzottan hívta fel a figyelmem a titkosságra.

Elhallgatta előttem azt, hogy ő, az igazságügyi és a belügyi tárca két vezetőjével előterjesztést állítanak össze a törvénytelen büntetőperek felülvizsgálatára. A decemberre készítendő javaslatához vált szükségessé írásom. Mindennek háttéréhez adalékot nyújt az MSZMP Központi Bizottsága [a továbbiakban: KB] Közigazgatási és Adminisztratív Osztálya fejléccel ellátott emlékeztető, amelyet a Koordinációs Bizottság október 10-ei üléséről készítettek.⁴ Ebben a „Különfélék” keretében a bizottság tudomásul vette, hogy „a/ az igazságügyminiszter⁵ a bizottság legközelebbi ülésére előterjesztést készít a munkásmozgalmi perek, az egykori politikai ellenzékkel kapcsolatos perek, az úgynevezett gazdasági perek, valamint egyéb, a témakörbe sorolható perek áttekintéséről; ennek megvitatására Balogh Sándor elvtársat, az MSZMP Párttörténeti Intézetének igazgatója kapjon meghívást”.⁶

Balogh felkérése a „párt nevében” (és érdekében is) történt. Évekkel később vált világossá, hogy az igazságügyi tárca július 12-én tartott vezetői értekezletén már megállapodtak a résztvevők abban, hogy egyrészt az '56 eseményeiben való részvétel miatt elmarasztaltak teljes mentesítését napirendre tűzik, másrészt meg kell vizsgálni a volt kormányfő és társai büntetőperét, és ha a B. M. Állambiztonsági Operatív Nyilvántartójából megszerezhetőek a vonatkozó iratok, azt követően döntenek a jogorvoslat módjáról. (A Nagy Imre és társai büntetőügyében kihirdetett ítélet egy példányát aznap megkapták az LfB-től.)⁷ Augusztus 11-én a Grósz Károly vezette kormány már határozott a mentesítéssel összefüggő előterjesztés előkészítéséről.⁸ Kezdetét vette az '56-os megtorlás során életüket veszítették földi maradványainak azonosítása, majd újratemetésük előkészítése.⁹ November 29-én az MSZMP KB Politikai Bizottsága [a továbbiakban: PB] döntött „a Nagy Imre és társai perében, valamint az 1956-os ellenforradalmi események miatt halálra ítéltekkel kapcsolatos kegyeleti kérdések rendezéséről”.¹⁰

Balogh nem ismertette velem azt sem, hogy Fejti Györgynek, az MSZMP KB „illetékes” titkárának, valamint munkatársának, Pálvölgyi Ferencnek álláspontja nem tért el Kulcsárétól. Ők augusztus 17-én egyetértettek abban, hogy „deklaráltan” meg

kell szabadulni a múlt terhes örökségétől. Fel kell tárni az iratok rendelkezésre bocsátását követően a Rajk–Brankov-ügyet megelőző korszakból és a későbbi időszakból az ismert törvénysértő büntetőpereket, Nagy és társai részére tisztességes temetést kell lehetővé tenni és így tovább.¹¹ Fejti és Grósz úgy vélték, hogy a nemzeti megbékelés ügyének kell alárendelni ezeknek a neuralgikus kérdéseknek a mielőbbi megoldását.

Balogh felkérése részben meglepett. Olvastam, hogy a Szovjetunióban miként tett a Gorbacsov-vezetés kísérletet arra, hogy megoldja részben ellen-„kirakatpekerekkel”, részben a tömeges rehabilitációval a sztálinizmus áldozatainak évtizedek óta vajúdo ügyét.¹² Hallottam a Történelmi Igazságtétel Bizottság [a továbbiakban: TIB] létrejöttéről,¹³ a politikai büntetőperekről kialakított július 20-i állásfoglalásáról,¹⁴ a tárca velük kapcsolatos együttműködési terveiről. Arról azonban nem tudhattam, hogy mindezek miképp hatnak az illetékes pártvezetőkre és a kormányra. Elképzeléseiket előttem – mondhatni eddig – (Kulcsárnak a sajtóban is nyilvánosságot kapott állásfoglalásaitól eltekintve) titokban tartották, és nem osztották meg velem (most sem).

Balogh okkal fordult hozzám, noha nem voltam tanítványa, mégis ismert régebről, másoktól. Történt ugyanis, hogy 1985-ben előadást tartottam az 1945–1956 közötti korszak büntetőpereiről – ún. szabad pártnapai politikai oktatás keretében – az LfB-n, amit egy hosszabb beszélgetés követett az általános elnökhelyettes szobájában. Nagy Zoltán és Balogh régi barátok voltak, rendszeresen összejártak.¹⁵ A Mozgó Világban közölt részletből (is) tudta, hogy heteken belül megjelenik Szász Béla drámái, a Rajk–Brankov-ügyről és benne saját sorsának alakulásáról írott visszaemlékezése, a „Minden kényszer nélkül”, amit én rendeztem sajtó alá.¹⁶ Nem volt titok előtte, hogy mivel foglalkozom, mit kutatok (akkor már több mint másfél évtizede), kiket kérdeztem meg stb. Beszélgetésünk során felelevenítette kutatási tapasztalatait. Ennek korabeli helyzetét ő sem látta rózsásnak, de bízott abban, hogy a közel évtizedes levéltári tapasztalatom (korábban, 1973–1982 között hivatali elfoglaltságom Budapest Főváros Levéltárában a fővárosi és több vidék népügyészség és népbíróság büntetőeljárásainak feldolgozása volt), a különböző irattárakban folytatott kutatásaim, az egykori államvédelmis vezetőkkel, továbbá a korábbi időszak katonai és polgári bírásaival folytatott beszélgetéseim segíthetnek e feladat megoldásakor, főleg a pertípusok csoportosításában. Egy héten belül várta összegzésem.

Én sem voltam optimista. Elmondtam neki, hogy 1987 őszén elődje, Huszár István ugyan felkért a (kiadni tervezett) Magyarország története X. kötetéhez előtanulmány írására – ezt négy történésszel együtt ő is megkapta 1988 őszén –, de a megrendelő intézet a törvénysértő büntetőperekéről elkészített, több mint kétszáz oldalas, tízíves szakanyaghoz,¹⁷ a '30-as évek végéről származó és Demény Pállal összefüggő két iraton kívül semmi más támogatást nem adott. Részemre kutatási feladatomban teljesítéséhez irattári támogatást kérő leveleit mindenütt – kivéve a Szilberek János elnököt LfB-ét – elutasították, írásban rögzítve, hogy a „párt” 1962-ben lezárta a koncepció büntetőperek ügyét. Az LfB-nek a TÜK keretei között őrzött ún. házi iratai azonban nem pótolhatták a B. M.-ben zárt anyagként megmaradt, és a kutathatatlan, felsőbb, pártutasításra történt megsemmisítéseket „túlélő” irattöredékeket, valamint a felülvizsgálati dokumentációkat. Nyilvánvaló lett, ha összefoglalómat nem utasítják el, akkor valami ennek folyamánként elkezdődhet. Sőt,

egy (erre alapozott) esetleges igazságügyi vagy egyéb eljárás jobb helyzetben fogandhat, amint az említett írásomnál, korábban, a zömében munkásmozgalmi – kommunista és szociáldemokrata – vezetők büntetőpereiről írottaknál történt. A vizsgálati és a büntetőperes iratanyag egy meghatározott része 1980–1981-ben még megvolt, benne kutathattam.¹⁸ Ezek megsemmisítésére határozatot utóbb nem hoztak. A büntetőügyek tartalmát így jórészt ismertem, és a meghurcolt legismertebb személyiségek nevei már közszájon forogtak. Ezeket a vizsgálati és büntetőperes anyagokat azért nem zúzták be, égették el, mert az állampárt vonatkozó felfogása – határozata – szerint törvénytörő büntetőperes eljárást a munkásmozgalmi vezetőkön stb. kívül „mások” ellen nem folytattak. Az 1945–1956 (1963) közt sérelmet szenvedettek körét jórészt most a „mások” alkották.

Balogh arra kért, hogy az ún. '56-osok büntetőügyeinél ne vesszek el a részletekben. Azért sem célszerű felsorolni valamennyi ismertebb személy büntetőperét, mert az általános, minden elmarasztalt személyt érintő jogi megoldáshoz – ha lesz – elégséges a kiemelkedő, a legismertebb büntetőügy, a Naggyal és társaival szemben indított büntetőeljárás említése, illetve majdani (a korábbi, '58-as büntetőperhez képest ellenkező előjelű) megoldása. Ez lehetővé teheti – fejtegette (Kulcsárral azonos módon) –, hogy az emberi, erkölcsi, politikai és jelen esetben jogi rehabilitációra alapozva ne csupán a volt miniszterelnök és társai becsülete álljon helyre, hanem az összes, '56 miatt elmarasztalt ártatlan esetében törvényjavaslat készülhessen büntetőügyük semmissé nyilvánítására.¹⁹

Miután jeleztem, hogy a Vida Ferenc vezette népbírói tanács egyes ítéletpéldányait az LfB TÜK őrzi, én is ott olvastam el, mi több, titokban abból jegyzeteket készítettem '87-ben. Abban állapotunk meg, hogy ennek alapján részére is szerkesztek egy rövid anyagot, függetlenül felkérésétől, az „összefoglaló”-tól. Azonnal érzékelttem, hogy az ítélet létéről tett megjegyzésem izgalomba hozta. Arról én nem tudtam – ő meg hallgatott –, hogy a büntetőper iratanyagának megszerzése körül óriási, a közvélemény előtt ismeretlen küzdelem bontakozik ki.²⁰ „Fecsegésem” révén most első kézből ismerhetik majd meg ő és felettesei – így Grósz is – annak évtizedeken át titokban őrzött tartalmát. Az igazságügyi tárca tájékozottsága ellen-súlyozható lesz.²¹ Mi húzódott meg a háttérben?

Vásárhelyi Miklós, a Naggyal és társaival szemben 1958-ban lefolytatott büntetőeljárás VIII. rendű vádlottja a történetek megismerése érdekében – 1987. november 5-én – írásbeli kérelmet nyújtott be az LfB-hez, amelyben leszögezte: „legalapvetőbb jogom, hogy a reám vonatkozó ítéletet ismerjem. Az ítélet semmiféle államtitoknak minősülő adatot nem tartalmaz.” Vásárhelyi részére négy nappal később postázott – féligazságokat tartalmazó – válasz végén a következő mondat olvasható: „miután az iratok nem állnak rendelkezésünkre, az ítéletet nem áll módunkban Önnek elküldeni”. A közel két éven keresztül tartó küzdelem ezzel megkezdődött.²² Vásárhelyi előbb december 2-án annak közlését kérte, „hogy az iratok hol állnak rendelkezésre, hogy az ítélet kézbesítését kérhesse, vagy legalább az iratokba betekintést kérhessek”. Majd – miután érdemi sikert nem érhetett el (háromoldalas öszszegzést olvashatott el)²³ – Vásárhelyi az LfÜ-nél perújítási kérelmet terjesztett elő március 28-án.²⁴ Vágó tanácselnök és ülnökei június 28-án hozott végzésükkel elutasították azt. Ő ezt a döntést sem fogadta el, benyújtotta fellebbezését az LfB-hez július 8-án.²⁵

Időközben, június 29-étől Grósz kormányában az igazságügyi tárca élén Kulcsár váltotta az '57-ben „osztályharcos bíraskodást” követelő Markója Imrét.²⁶ Az új miniszter az '58-as ítélet, és Vásárhelyi perújítási kérelme ismeretében egyetértett a tárcája vezetőinek július 12-i értekezletén született megállapodással, miszerint „egyrészt az 1956 eseményeiben való részvétel miatt elmarasztaltak teljes mentesítését napirendre tűzik, másrészt meg kell vizsgálni Nagy Imre és társai perét, s ha a B. M. Állambiztonsági Operatív Nyilvántartójából megszerezhető az eljárás iratai, azt követően döntenek a jogorvoslat módjáról”. A következő hónapok történéseiből²⁷ kiemelendő, hogy Vásárhelyi november 17-én – a peranyagot eddig az időpontig sem tanulmányozhatta – az LfB-nek írt válaszában nem rejtette véka alá elmarasztaló véleményét a történekről. Egy nappal azután, hogy az LfÜ megkapta az LfB-től az aktát, november 23-án az Államelleni Ügyek Osztálya a végzés helybenhagyását indítványozta. Az LfB – immár kizárólag bírákból álló tanácsa – két nappal később ennek megfelelőképp hozta meg újabb, ezúttal másodfokú végzését.²⁸ Az érintett november 30-án értesült a végzés rendelkező részében foglaltakról azzal, hogy indoklását – ha akarja – elolvashatja.²⁹ Az eredménytelenül zárult küzdelem azonban nem volt hiábavaló, muníciót biztosított a jövőhöz.³⁰

Szemben Balogh kérésével – négyoldalas legyen az előterjesztés és egyoldalas a határozat tervezete – úgy készítettem el az összefoglalót, hogy az egyoldalas „előterjesztés”-emhez négyoldalas „határozati javaslat” kapcsolódott. Máig sajnálom, hogy egy példányban. A Deménnyel szemben indított büntetőügytől kezdve a Nagygyal és társaival szemben lefolytatott büntetőeljárásig azon büntetőperek sorjáztaak benne, amelyekben törvénytelenéseket követtek el. A kárpótlás nagyságrendjét nem határozhattam meg, mert egyrészt időbeli, másrészt térbeli, harmadrészt tartalmi aggályaim voltak.

Részemről így kezdődtek, titokban és néhány oldalon keresztül az események, majd folytatódtak az MSZMP KB PB 1989. február 7-én tartott tanácskozásán hozott határozatának, továbbá az MSZMP KB február 20–21-én megtartott ülésén jóváhagyott előterjesztésnek megfelelően. Mindezt azonnal követte a Németh-kormányának február 22-én tartott ülésén az igazságügyi tárca által benyújtott előterjesztés elfogadásával a jogász-történész tényfeltáró bizottság társelnökeinek kijelölése. Földvári József büntetőjogász, a pécsi Janus Pannonius Egyetem tanszékvezető tanára mellett – a hamarosan felálló bizottságokkal – így vehettem részt történész társelnökként az ún. koncepciós elemeket tartalmazó büntetőügyek felülvizsgálatában, az ún. semmisségi törvények közül az első kettő (majd a rendszerváltoztatás után Kahler Frigyessel együtt a harmadik) előkészítésében.

Az ország belpolitikai helyzetének alakulásától, a több évtizedes egypártrendszer fokozatos, lépésről lépésre történő felszámolásának kikényszerítésétől a pluralista demokratikus társadalmi berendezkedés megvalósulása irányába tartó folyamat közepe vizsgálható a törvénytörő büntetőperek felülvizsgálatához szükséges személyi és tárgyi feltételrendszer megteremtése. A tényfeltáró bizottság létrejötte körüli, személyeskedő vitáktól sem mentes politikai küzdelmek a Kádár-rendszer, és mindenekelőtt az annak vezető erejeként ismert sztálini indíttatású párt végorái közepe zajlottak. Sőt, a már korábban sem teljesen egységes párvezetésen belül több kisebb-nagyobb hatalmi csoport jött létre, másfelől viszont a pártapparátus egyes körei részéről is megkezdődött (egy eleve kudarcra ítélt) kísérlet a Kádár-rend-

szer és a kádári párt modernizálására a túlélés eszköztárának megteremtésével. Közben viszont (már Grósz kormányfősége idején) a pártpolitikai hatalom folyamatos csökkenésével együtt járt a párttól mindjobban távolodó kormányzat egyes köreinek erőteljes előretörése.

A magyar kormányfő hivatalos látogatást tett az Amerikai Egyesült Államokban, ahol bejelentette, hogy Nagyot és társait, ha a család akarja, megfelelő körülmények között végső nyugalomra helyezhetik. Két héttel később, az 1988. augusztus 17-én Kulcsár Grósszal, majd a következő napon Pozsgay Imrével tárgyalt. Utóbbi megbeszélésen Kulcsár felvetette, hogy a történelmi múlt feltárásával foglalkozó történészek csoportját ki kellene egészíteni jogászokkal, akik felderítenék a törvénytelen büntetőperek összefüggéseit. A jogász-történész tényfeltáró bizottság épp azért jött utóbb létre, mert akkor Kulcsárnak (a TIB már ismertté vált álláspontjával egyetértő, azt támogató) kezdeményezése sikertelen maradt.³¹

Az igazságügy-miniszter is az Amerikai Egyesült Államokba látogatott. Onnan hazatérve szeptember 14-én látogatást tett Fejtinél. Megállapodtak, hogy a tárca felderíti az '56-os megtorlás „ügyeit”, a büntetőperek során életüket vesztek számát, a kivégzettek nyughelyét; bizottságok vizsgálják meg az 1946–1960 között lefolytatott koncepciósnak tűnő büntetőpereket.³² Abban is megegyeztek, hogy külön bizottság foglalkozzon az internálással és az esetleges kártérítés nagyságával.³³ Ami nem sikerült Kulcsárnak amerikai útja előtt, eredménnyel járt azt követően. Sőt, az MSZMP egyik vezetője biztosított lehetőséget a munka megkezdéséhez, azaz nem „pártellenes” módon indulhatott a tényfeltárási előkészítése. A tárca a közvéleményt elképzeléseiről szeptember 19-én tartott sajtóértekezleten tájékoztatta. A miniszter szólt az '56-tal összefüggő elítélésekről, a TIB-bel tervezett kapcsolatfelvételtől, a büntetőperes iratok hollétéről.³⁴

Baloghcal csak az újsztendő első havának végén találkoztam újra. Írásos összefoglalómat sem átadásakor, sem most nem minősítette. Nem tudhattam meg tőle azt sem, hogy felhasználták-e. Annyit közölt, hogy az igazságügyi s a belügyi tárca vezetőjével együtt készítettek egy javaslatot, amit utóbbi, Horváth István nem írt alá, mert aggályait hangsúlyozta. Balogh ennek okait nem részletezte. Sérlemzte ugyanakkor, hogy a kormány a párt vezetését kész tények elé akarja állítani. Megjegyezte, hogy Kulcsár a részben ellenjegyzett előterjesztést ugyan megküldte Fejtinék, a kormányfő mégsem várta be a párt állásfoglalását. Németh „saját nevében” 1989. január 8-án, a minisztertanács ülésén felhatalmazta Kulcsárt arra, hogy a törvénytelen büntetőperek felülvizsgálatára vonatkozó elképzeléséről az Országgyűlés eredeti elgondolásainak megfelelően tájékoztassa.³⁵

Kulcsár két nappal később, január 10-én hivatalában fogadta az LfB elnökét és a legfőbb ügyészt, büntető helyettesekkel együtt, és tanácskozáson – amin részt vettek a miniszter legközelebbi vezető munkatársai, Borics mellett László Jenő miniszterhelyettes és Urbán Géza, a Katonai Főosztály vezetője is – részletesen ismertette, hogy miképp képzel el a felülvizsgálatot. Ezen az értekezleten megszabták a fő tennivalókat, és a későbbiekben csak akkor tért el ettől, ha eltökélt céljait gyorsabban valósíthatta meg. A magyar igazságügy irányítóit a hallottak akkor meglepték, de készséges partnerekké váltak.³⁶ Nyiri arra emlékeztet, hogy kiderült, miszerint az igazságügyi vezetőknek hiányos volt az ismeretük, mert a korábbiakban ők sem láthatták a büntetőperek iratait, csak olvasmányélményekkel rendelkeztek.

„Ott és akkor határoztuk el, hogy a felülvizsgálatokat pártatlanul, befolyásmentesen, csak a megismert igaz tények és jogszabályok alapján, a nyilvánosság bevonásával fogjuk végezni”.³⁷

Balogh erről az értekezletről nem tett említést. Azt viszont elmondta, hogy vita van a törvénysértő büntetőpereket illetően Kulcsár és közte. A párt nem hagyhatja, hogy a kormány, a tárca maga döntsön a párt múltjára oly súlyos árnyat vető kérdésekben, ezért a kezdeményezést napokon belül vissza kívánja venni.

A kormányváltáskor őket, kettőjüket, Kulcsárt tekintélyénél és tudásánál, tárcája eredményeinél fogva, és Baloghot (miután ő pártalkalmazott volt) nem érinthették a személycserék. Jogfolytonosak voltak vezetőként, céljaik a törvénysértő büntetőperek következményeinek felszámolását illetően nem tértek el, álláspontjaikat a különböző szempontok erőteljesen motiválták. Balogh úgy vélekedett, hogy több (emlékeim szerint három) történészi-jogászi végzettségű szakemberekből álló kutatócsoport felállítása volna célszerű, akik többéves kutató-feltáró munka után olyan tudományos feldolgozást készíthetnének, ami alapját képezhetné egy országgyűlési állásfoglalásnak. A történészi kutatómunka, a tényfeltárás megalapozottságának igénye egyúttal viszont azt is jelentette, hogy a több évtizedes fekély, az állampárt és a „végrehajtó szervek” által elkövetett (soha jóvá nem tehető) bűnök felszámolásának, az ártatlanul meghurcoltak megkövetésének tervezett folyamata nem ígérkezik gyorsnak. Balogh helyzetéből fakadt (az idő tájt képviselt) nézete, hogy e tíz- és tízezreket érintő kérdés rendezését nem, vagy nehezen függetlenítheti az MSZMP sorsának, hatalmi helyzetének alakulásától. Ennek ellenére, mindez azt jelentette számomra, hogy azért látszik némi reménysugár, írásomnak lehet hatása.

Kulcsárnak a múlttal összefüggő álláspontjáról Balogh tájékoztattott. Azt tudtam, hogy még nyáron az Esti Hírlapnak adott nyilatkozatában felvetette a közel félezer, '56-tal összefüggésben elmarasztaltat érintő hátrány teljes megszüntetésének ügyét.³⁸ Az akadémikus visszaemlékezéséből ismert – és a történetek ismeretében egykori társelnökként a két hír tartalmát egybevetettem – annyi egyértelművé vált, hogy Kulcsár nem kívánt elmerülni a részletekben (kivéve egy-egy „ellen-per”-t³⁹), és az igazságtételnek az MSZMP „atyáskodás”-ától független, megalkuvásoktól mentes véghezvitelét igényelte. Nem csupán (az általa olvasott '58-as ítéletből is ismert) Naggyal és társaival szemben lefolytatott büntetőeljárás törvénytelenységét óhajtotta felülvizsgáltatni, hanem néhány korábbi kiemelkedő büntetőpert is, és ezekben a bírósággal kívánta kimondatni az egykor meghurcoltak ártatlanságát. Úgy vélte, hogy hasonlóan az '56-os elítéltek büntetőügyeinek semmisség útján történő rendezéséhez, az 1945–1963 között, a nem '56 miatt elmarasztaltak esetében is ez a járható és szükséges út. Sőt, mi több (szemben '56 októberét megelőző hadbírói gyakorlatával), az ártatlanul elítéltek büntetőügyének felkarolását nemzeti (és személyes) ügyként, a rendszerváltó kormány – és nem az MSZMP – programjaként, a párt felett (esetenként ellenére) és az ártatlanul meghurcoltakat tömörítő, nemrégiben szerveződött társadalmi szervezetek széles körű támogatásával kívánta megvalósítani.⁴⁰ Kulcsár úgy gondolta, hogy a múltat feltáró munka „csak az áldozatoknak még adható elégtételt és a jövőt formáló emlékeztést szolgálhatja”.⁴¹ Meggyőződését magyarázhatja az is, hogy 1956. október 31-én tagja volt az LfB azon tanácsának, amelyik felmentette a vádak alól a korábban ártatlanul elítélt Király Béla vezérőrnagyot.⁴² Felelős kormánytagként az egyre nagyobb önállóságra szert

tevő kormányban úgy politizálhatott, hogy 1989. január 10-étől a kezdeményezést átvehette.⁴³

Kettejük vitáját politikai indíttatású ellentétük okozta, mindez a szakmai kérdések másfajta megítélésében is jelentkezett. A felülvizsgálat szükségszerűségét nem vitatták, sőt érezhették azt, hogy Magyarország e téren, a szovjet gyakorlathoz képest is elmaradt. Kulcsárnak (a TIB kezdeményezését alig pár nappal megelőző bejelentése az I. M. vezetői értekezletén, majd neki) és tárcájának a politikai ellenzékkel együttműködésre törekvő, taktikus gyakorlata a rendszerváltozás szükségszerű elkerülhetetlenségének felismeréséből fakadt. Balognak és pártbeli vezető társainak lépései viszont épp ellenkezőleg, az ellenzék (és politikai törekvéseit támogatók) hosszú távú elképzeléseivel szemben irányultak. Céljuk az volt, hogy kifogják a szelet a rendszert múltja miatt okkal bírálók vitorlájából, a felülvizsgálatot jogkövetkezményével úgy valósítsák meg, hogy az ne járuljon hozzá a politikai hatalom átrendeződéséhez.

Pár nappal Pozsgay egyfajta gátszakadáshoz vezető nyilatkozata után reményemet igazolta vissza Balogh, midőn február 7-én magához kéretett. Ott tudtam meg tőle, hogy miképp döntött aznap az MSZMP KB PB. Az előterjesztést nem ismertem, de az elfogadott határozat nem hitelesített példányát a következő napon már rendelkezésemre bocsátotta. Arra kért, hogy egy héten belül fűzzek hozzá írásban megjegyzéseket, mert a PB úgy határozott, hogy a KB-t tájékoztatja elképzeléseiről, két hét múlva esedékes következő ülésén. Ekkor vetette fel először előttem, hogy mások mellett – akiknek nevét nem említette – a tervezett munka során számít rám valamilyen felelős beosztásban, talán valamelyik felállítandó munkabizottság élén.

Mi volt a PB határozatában, amelynek egyes pontjairól kialakított írásbeli álláspontom február 14-én eljuttattam Balognak. Néhány megjegyzésem most is fellelvenítem.⁴⁴ A Balogh és a Kulcsár közötti vitának ugyanis számos következménye lett.

Az MSZMP KB PB február 7-én tartott ülésén a koncepciók büntetőperek felülvizsgálatára, valamint a B. M. zárt irattárában őrzött anyagok további kezelésére vonatkozó, elfogadott határozat hét pontból állt:

„I. A Politikai Bizottság indokoltnak tartja mindazoknak a büntetőpereknek a számbavételét, amelyekről nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy koncepciók elemeket tartalmaznak. Ennek elvégzése után az ügy vissza kell térni.”

Az események elsodorták azt az elképzelést, hogy az MSZMP KB PB vagy a párt illetékesei kézben tarthatják a rehabilitációkkal összefüggő események fonalát, a kezdeményezést a párt nem vehette vissza. Az „ügy” rendezése (korábban történetekért nem felelős) kormány feladata lett, ami ugyanakkor könnyített az MSZMP helyzetén is, mert a „párt-ítéletek”-ért a felelősség vállalása, a politikai „beismerés”, és az ország megkövetése mások (az utolsó, 1985-ben megválasztott, „szocialista rendi” Országgyűlés honatyái) feladatává vált.

A Kulcsár vezette tárcához, azon belül László miniszter-helyetteshez (később államtitkárhoz) és csapatához – a Büntetőjogi Főosztály vezetőjéhez, Jakucs Tamáshoz, és helyetteséhez, Palánkai Tibornéhoz – kötődött a munka koordinálása. A miniszterelnök e tárgykörben illetékes tanácsadójától, Jenei Györgytől mind a tárca, mind a heteken belül felálló bizottságok és vezetőik folyamatosan komoly segítséget kaptak.

A határozat 2. pontja rögzítette, hogy „tudomásul veszi a Politikai Bizottság, hogy az Igazságügyi Minisztérium megkezdi az eddig benyújtott perújítás, törvényességi óvás iránti, vagy valamilyen más hasonló célú kérelmek törvényes intézését. Ajánlja az igazságügy-miniszternek, kezdeményezze a legfőbb ügyésznél azoknak a pereknek a törvényességi óvását, amelyeknél a koncepció jelleg minden további nélkül egyértelmű.”

Úgy véltem akkor, hogy „ellentmondás van a határozat 1. pontjához viszonyítva elsősorban azért, mert az igazságügy-miniszter olyan jogokat kapott, amelyek megelőzik a határozat első pontjában említett igényt (»az ügyre vissza kell térni«), valamint a 4. pontban részletesen elemzett munkafolyamatot”.

Ez az észrevételem mutatja féltétajékoztatottságomat. Akkor nem tudtam arról, hogy miképp döntött a kormányfő, s miként kapott „szabad kezét” Kulcsár, azaz pont arról nem voltam tájékozott, hogy a PB miért „veszi” kényszeredetten „tudomásul” az igazságügyi tárca ügyködését. Az elborzasztó épp az, hogy ennek hangot is adott, mi több (írásban is rögzítette az utókor szerencséjére). A Németh támogatta Kulcsár a párt szokásos „ügyrendjét” áthágva, az egyik legfontosabb kérdés megoldásakor kényszerhelyzetbe hozták a párt illetékeseit.

„3. A Politikai Bizottság a büntetőpereknek a számbavételével kapcsolatos párt-politikai feladatok ellátása céljából bizottság működését tartja szükségesnek. Ennek vezetésével Fejti György elvtársat bízta meg, s felkéri a belügyminisztert, az igazságügy-minisztert, valamint a Párttörténeti Intézet igazgatóját, hogy – mint a bizottság tagjai – vegyenek részt e munkában. Indokolt, hogy megfelelő időben – tagként – kapcsolódjon be a bizottság működésébe a Legfelsőbb Bíróság elnöke és a legfőbb ügyész is.”⁴⁵

A Fejti vezette bizottság más lett, és ügye a KB soron következő ülésén kavart vihart.

„4. A Politikai Bizottság a munka módszerét illetően azzal ért egyet, hogy az történeti-jogászai jelleggel folyjon. Támogatja azt a javaslatot, hogy az ennek megfelelő munkabizottságok vezetőit a kormány (még az Országgyűlés márciusi ülészaka előtt), tagjait pedig az igazságügy-miniszter kérje fel. Célszerűnek tartja, hogy a munkabizottságok tagjait a feladat elvégzésére függetlenítsék.”

A munkabizottság munkavégzésének pénzügyi, a nyilvánosságához való viszonyának kérdését rendezetlennek véltem. A „függetlenítsék”⁴⁶ kevés, és arról sincs szó, hogy tevékenységét a PB-nek az 1. pontban említett újabb állásfoglalása után vagy előtt kezdi meg. Ha ugyanis az 1. pontban említett előzetes, a rendszer jellegét, erőszakszervekre épülő büntetőpolitikáját meghatározó direktívák felkutatása a kiinduló pont, akkor már a „kommüniké” után dolgozhat a kormány, ha viszont a PB mindenről tudni akar, akkor csak tájékoztatása után. Tényfeltárásunk során – főképp Szakács Sándor egyetemi tanár sokirányú szakmai támogatásával – a „rendszer” erőszakjellegének kidomborítását tartottuk a legfontosabb bizonyítási feladatnak.

„5. A Politikai Bizottság utasítja azokat a pártszerveket, amelyeknél archívum működik, hogy bocsássák a munkabizottságok rendelkezésére az ott őrzött iratokat.

Javasolja, a kormány intézkedjen a tekintetben, hogy az illetékes miniszterek és más főhatósági vezetők járjanak el az állami levéltárakban és irattárakban található dokumentumok kutathatóvá tétele érdekében.”

Ehhez a ponthoz – miként az elsőhöz – hosszú megjegyzés-sort fűztem. Jól éreztem, hogy a munka alfája és ómegája a forrásokhoz való hozzáférhetőség kérdése lesz. „A kutatómunka alapvető kérdése a rendelkezésre álló forrásbázis maradéktalan biztosítása” – írtam, és így tovább... Annak idején úgy véltem, hogy Balogh minden támogatást meg tud adni munkánkhoz. Tévedtem. A tényfeltárás mindennapos gyakorlatának akadályozására még visszatérek.

Támogatták a munkát ezzel szemben a visszaemlékezők, így Szalma József is, aki az „új szakasz” alatt és után jelentős szerepet vitt a torz eredményekkel járó felülvizsgálatokban, majd a megtorlás során az egyik meghatározó (immár nem államvédelmi, hanem) állambiztonsági vizsgálati vezető volt. Mellette beszélünk Olti Vilmos egykori népbírósági, majd budapesti megyei, végül fővárosi bírósági tanácselnökkel, és Jahner-Bakos Mihállyal, az LfB 1958–1963 közötti elnökével. A politikusok közül Fock Jenő, aki 1967–1975 között volt a kormány miniszterelnöke, továbbá Aczél György, a Kádárral legközvetlenebb viszonyban lévő párt- és állami vezető⁴⁷ – hasznos adalékokkal szolgáltak.⁴⁸

„6. A Politikai Bizottság felkéri a belügyminisztert, rendelje el a kitelepítésekre és internálásokra vonatkozó iratok összegyűjtését, rendezését, s ezt követően – az igazságügy-miniszterrel közösen – tegyen javaslatot ennek az ügynek a rendezésére.

7. A Politikai Bizottság szükségesnek tartja, hogy jelenleg a Belügyminisztériumban tárolt zárt irattári dokumentumok rendezése – a Fejti György elvtárs által vezetett bizottság elvi irányítása mellett – mielőbb megtörténjen; ezt követően a kormány hozzon döntést a dokumentumok jövőbeni elhelyezéséről, kezeléséről, azok kutathatósága szabályairól. Helyénvaló, hogy a párt-eredetű és -vonatkozású, zárt irattári anyagokat a Párttörténeti Intézet vegye át.”

Végezetül felvettem, hogy 8. pont ugyan nem szerepel a PB határozatában, a felállítandó munkabizottságokat a feladat nagyságrendjének és időbeli határainak ismeretében azonban célszerű lenne tematikus munkavégzésre beállítani, illetve ekként kialakítani:

„1. Kiemelkedő jelentőségű, politikai kérdéseket annak idején eldöntő, ma a politikai érdeklődésre leginkább számot tartó ügyek;

2. Bűncselekmény típusok alapján:

– gazdasági ügyek

– kulák-ügyek

– az 1946: VII. tc. hatálya alá tartozó ügyek stb.”⁴⁹

A PB február 20-ai ülésén tájékoztatja a KB-t – tartalmazta a határozat, amelyből Grósz, Németh, Fejti, Budzsáklika Mátyás, Balogh, Kulcsár, Horváth, Szilberek és Szíjártó kapott példányt. A PB határozata az előterjesztéshez képest nem sok változtatást tartalmazott. A végrehajtandó feladat érdemben nem kérdőjeleződött meg, noha a belügyminiszter – Kulcsár emlékei szerint – „még mindig elfogadhatatlannak tartotta az ilyen jellegű és mérvű felülvizsgálatot”.⁵⁰

Az események februárban felgyorsultak. Egyfelől a Pozsgay bejelentése okozta vihar ellenére az MSZMP apparátusa a szokott rutinszerűséggel készült a KB tél

végi, tavasz eleji ülésére. Másfelől az igazságügyi tárca viszont mindent előkészített a kormány 22-én tartandó ülésére, bízva abban, hogy a KB nem torpedózza meg sem a kormányzat, sem a PB által megkezdett munkát.

A KB 1989 februárjában tartott kétnapos ülésének másnapján, 21-én este kapott szóbeli tájékoztatást – a „Különfélék” napirendi pont első kérdéseként – a „konceptiós büntetőperек felülvizsgálatáról, valamint a Belügyminisztérium zárt irattárában őrzött anyagok kezeléséről”.⁵¹ Az ülésen tanácskozási joggal részt vett Budzsákliá, Balogh és Kulcsár. Én Balogh dolgozósobájában meglehetősen nyugtalanul vártam, hogy mikor érkezik vissza, és főleg milyen hírekkel a „Fehér Házból”.

Azt, hogy mi történt a KB ülésén, szó szerint megjelentették 1993-ban, részletes ismertetésétől ezért eltekinthetek.⁵² A vita során előbb úgy tűnt, hogy azok a nézetek kapnak erőt, amelyek a múlttal való szembenézést elutasítják. Az ellentámadók eredménnyel jártak. Ekkor érezte Grósz fontosnak, hogy felszólaljon. A párt első embere bejelentette, hogy ő kezdeményezte a téma KB elé terjesztését, mert „nem vállalhatja a felelősséget a Politikai Bizottság magára ebben az ügyben”. Február 7-én „a Politikai Bizottság egy fél napot ennek szánt” – utalt az előzményekre – nem vagyunk felelőtlenek, de egyszer szembe kell nézni ezekkel a dolgokkal, és az nem kor kérdése, hogy ki intézze ezt az ügyet... elvi döntést kell hozni...”.⁵³ A vita végén a Fejt ismertette előterjesztést és annak Grósz általi kiegészítését a jelen voltak egyhangú határozattal megszavazták.⁵⁴ A PB által a munka koordinálására hívatott bizottsági elnökkel, Fejtivel szemben Aczél azt javasolta, hogy Nyers Rezső legyen helyette. Grósz úgy vélte, hogy a kérdés eldöntését bízva a KB a PB-re. A KB ezt egy ellenszavazattal elfogadta. Fejt ismételt hozzászól, jelezte, hogy saját dolgában tartózkodni fog, de nem a PB-ben, hanem „itt pontot kéne tenni a végére”. Végül Grósz javaslatát két ellenszavazattal elfogadták, így Fejtit a KB tagjai megerősítették bizottsági elnöki tisztségében.⁵⁵

Már majdnem este 10 óra volt, amikor Balogh megérkezett. Látszott rajta, örül annak, hogy a KB elfogadta a PB előterjesztését, és a kormány által vezetendő munka megkezdődhet, de a várható gondokat elemző mondandója vitathatatlanra tette, hogy az üggyel a kormány sáfarkodik a jövőben, hogy miként, az pedig rajtam is áll. Ekkor tudtam meg tőle, hogy a kormány már a következő nap fontos határozatot hoz, részleteket nem közölt.

Az előbbiekből kiteszik, hogy Kulcsár 1988 nyaratól szükségesnek vélte a törvénysértő büntetőperек jogkövetkezményeinek felszámolását, megelőzve a kezdeményezését (hatalma megvédése érdekében) kisajátító MSZMP-t. Célja megvalósításához megnyerte Fejtit, és a kormányfőt.

A több szálon futó ügy a pártbeli „áldás” után kormányzati feladattá vált. Előzményei ismertek voltak, de a közvélemény csak sajtó útján, kiszivárogtatva, Kulcsár megnyilatkozásai révén hallhatott róluk. Arról kizárólag a legbeavatottabbak tudtak, hogy (széles körű nemzetközi és hazai ismeretek birtokában) a kormányfő a „saját nevében” felhatalmazta Kulcsárt arra, hogy a büntetőperек felülvizsgálatára vonatkozó elgondolásait az Országgyűlés elé tárja.⁵⁶

Az 1989. január 10-én elfogadott programnak megfelelően februárban elkészült egyrészt a négyoldalas „Előterjesztés a Minisztertanácshoz a koncepciós büntetőügyek felülvizsgálatáról”, másrészt a kötődő, és két pontból álló „Határozati javas-

lat”⁵⁷ Mit tartalmaztak ezek? Több pont felidézése egyértelművé teheti, hogy miként vélekedtek a tárca illetékesei a múlt káros örökségéről és annak felszámolhatóságáról.

„I. A társadalmi és politikai megújulás és kibontakozás, a kormányzat hitelének erősítése szükségessé teszi, hogy a szocialista társadalom négy évtizedét elemző munka keretében sor kerüljön azoknak a büntetőügyeknek a felülvizsgálatára, amelyekről nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy koncepciós elemeket tartalmaznak.

Ennek a felülvizsgálatnak két alapvető indoka van: a politikai, gazdasági és társadalmi viszonyok átalakításában szerepet kapott az igazságszolgáltatás is, és ennek során a rendeltetésétől eltérő törvénysértő működésre is kényszerült. A négy évtizedet elemző munkánál, a tanulságok levonásánál ez nem hagyható figyelmen kívül.

A kérdés gyakorlati oldalát nézve: az állampolgárok részéről nagy számú egyéni kérelem érkezett és érkezik ügyük felülvizsgálata érdekében. Az igazságügyi szervezet iránti társadalmi bizalom erősítése, a törvényesség és a humanitárius szempontok azt indokolják, hogy átfogó felülvizsgálat elemezze ezeket az ügyeket, és így kerüljön sor a megnyugtató rendezésükre.

A korábbi felülvizsgálat lényegében a munkásmozgalomban résztvevők sérelmére történt koncepciós büntetőügyeket érintette, az ezzel kapcsolatos munkát az MSZMP Központi Bizottságának 1962. augusztus 16-i határozata zárta le. Az említett indokok alapján azonban a büntetőügyek szélesebb körű felülvizsgálata szükséges.”

A 2. pont a felülvizsgálat módszerét taglalta, megjegyezve, hogy „a kezdeti időszakban a büntetőeljárás törvényben szabályozott eljárások (perújítás, törvényességi óvás) mellőzése indokolt. Elsősorban jogászai és történészi feltáró munkára van szükség”, bizottsági keretek között. „Ennek a munkának a feltétele, hogy minden ügyirat a bizottság rendelkezésére álljon.”

A 3. pont azt rögzítette, hogy a munkára büntetőjogász és történész szakembereket kell alkalmazni. „A munka jelentősége, a felülvizsgáló bizottság feladata azt indokolja, hogy a bizottságot a Minisztertanács hozza létre, és kérje fel a bizottság vezetőit”⁵⁸ A bizottsági tagok kijelölését – a már kinevezett társelnökökkel egyetértésben – a tárca vezetője magának javasolta fenntartani.

Az előterjesztés 4. pontja szerint a bizottság feladatait meghatározó tervezet nem tartalmazza azt, „hogy a vizsgálat milyen években keletkezett és milyen bűncselekmények miatt folytatott büntetőügyekre terjedjen ki. Ennek elbírálását célszerűbb a bizottság hatáskörébe utalni, a Minisztertanács határozatában történő állásfoglalás ugyanis szükségtelen gátja lehet az átfogó felülvizsgálatnak”. Megjegyzendő, hogy kizárólag a véglegesített kormányhatározatot kaptam kézhez, amiből viszont nyilvánvalóvá vált, hogy az miként változott meg a vita során.

Az előterjesztés további pontjai a tagokkal, és a függetlenítésük kérdésével, javadalmazásukkal; a bizottsági munka befejezésének határidejével – ami 1990. március 31. lesz –, és a Minisztertanács részére addig elkészítendő jelentéssel; az ügyviteli feladatoknak az igazságügyi tárcára bízásával; a felülvizsgálattal összefüggő bérkölségek és dologi kiadások fedezetével foglalkoztak.

Az utolsó két pont – a 9. és a tévesen II. pontként előterjesztett 10.⁵⁹ – majdnem szó szerinti ismertetése látszik indokoltnak.

„9. Van mintegy 10–15 különösen nagy jelentőségű, koncepciók elemeket tartalmazó büntetőügy, amelyeknek a vizsgálata nem a bizottság által végzendő átfogó vizsgálat keretében történik... Ezekben az ügyekben a vizsgálatot az Igazságügyi Minisztérium a Legfőbb Ügyészséggel együttműködve végzi, és ennek eredményeként tesz javaslatot a Legfelsőbb Bíróságnak”. A vizsgálat határidejét 1989. augusztus 31-én javasolták meghatározni.⁶⁰

Az előterjesztés utolsó pontja szerint a vizsgálatnak „azonban magában kell foglalnia egyéb intézkedések, különösen a kitelepítések és az internálások vizsgálatát is, amelyre nézve a Belügyminisztérium külön előterjesztést tesz”.

A határozati javaslat tervezete szerint a Minisztertanács „elfogadja az igazságügy-miniszternek a koncepciók büntetőügyek felülvizsgálatára vonatkozó előterjesztését és az előterjesztéshez mellékelt minisztertanácsi határozat tervezetét. A Minisztertanács határozatát az érdekeltek közvetlenül kapják meg.”

Még a kormányülés előtt az I. M. Büntetőjogi Főosztálya az 1945-től 1951-ig terjedő időszakban ítéltelkre, illetve halálbüntetésre ítéltelkre vonatkozóan fellelhető bírósági statisztikai adatokról feljegyzést állított össze, segítve a kormányülésre készülő minisztert.⁶¹ Mi történt az 1989. február 22-én tartott minisztertanácsi ülésen?

Kulcsár emlékei szerint voltak, akik azzal érveltek, hogy a felülvizsgálat csak '56-ig tartson, de ezt a kormányfő elutasította. Csak annyi változás történt az előterjesztéséhez képest, hogy „Nagy Imre ügyében – de nem perének felülvizsgálatán, amelyet nem engedtem letéríteni a törvényes útról – külön albizottság is dolgozzon”. A kormány tagjai elfogadták, hogy „rendezni kell a kitelepítések, internálások ügyét is”, és célszerű Recsket külön kezelni. A bizottsági (társ)elnököket a kormányfő nevezi ki, előtte tesznek esküt.⁶²

A végleges határozat szerint – és itt csak azokat a pontjait emelem ki, amelyek pontosítva lettek az előterjesztéshez képest, vagy amelyekben a korábbtól eltérő érdemi változtatás következett be – 1989. március 15-ig kell a bizottsági tagokra javaslatot készíteni. A bizottság társelnökeit és tagjait – a munkájuk során tudomásukra jutott adatok tekintetében – titoktartásra kötelezték. A bizottság munkájával kapcsolatos nyilatkozattételre, a közvélemény tájékoztatására Kulcsár tesz javaslatot a kormányfőnek.

A bizottság feladata lett

„a/ azoknak a büntetőügyeknek a számbavétele, amelyekről nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy koncepciók elemeket tartalmaznak,

b/ az a/ pontban megjelölt ügyeknek jogi és történelmi szempontból való elemzése,

c/ véleménynyilvánítás a megvizsgált ügyekről, javaslattétel a törvénysértés következményeinek kiküszöbölésére.”

A bizottság vizsgálati körébe az 1945–1962 között folyamatban volt büntetőügyek tartoznak. A pénzügyi tárca 1989-re 5,4 millió Ft bérköltséget, a dologi kiadásokra egymillió Ft-ot biztosított az állami költségvetés terhére. Végül „a bizottság munkájának segítése érdekében minden természetes és jogi személy köteles a birtokában levő iratokat – minősítéstől függetlenül – a bizottság rendelkezésére bocsátani.”

A nagy jelentőségű büntetőügyek tételes felsorolása elmaradt, a feladatot azonban rögzítette a határozat.

A belügyminiszter két határidős feladatot kapott. A „rendőrhatósági őrizetben 1949–1953 között fogva tartottakról készüljön nyilvántartás” március 31-ig, továbbá „készüljön előterjesztés a rendőrhatósági őrizetben fogva tartás anyagi és nem anyagi következményeiről” május 15-ig. A kormány ez utóbbi határozat végrehajtásáért felelőssé tette a belügyi mellett az igazságügyi tárca vezetőjét is. Azzal, hogy vonják be a munkába a szociális és egészségügyi tárca első emberét, az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal elnökét, valamint az Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság vezetőjét.

A kormányülést követő sajtóértekezleten Kulcsár bejelentése a koncepciók büntetőperek felülvizsgálatáról „igazi szenzációként hatott”. Szólt arról – szemben a határozattal, ahol 1945–1962 szerepelt –, hogy megkezdődik a felülvizsgálat, aminek egyéves határideje van, kik a társelnökök, jelezte, „hogyan e munka befejezése után sort kerítünk az 1962. évet követő törvénytelen ügyek felülvizsgálatára is”. Részletes tájékoztatást majd az Országgyűlés előtt ad.⁶³ (Az ilyenkor szokásos sajtóterv szerint a következő nyilatkozó a belügyminiszter volt, az ő nyilatkozata is hamarosan megjelent.)⁶⁴

A kormány ülése még tartott, még el sem fogadta a határozatot, amikor az engem telefonon kereső Aczél Endrétől, a Magyar Televízió – „A Hét” című műsorának – főszerkesztőjétől végre megtudtam az igazat: engem jelöltek történész társelnöknek. Arra kért, hogy keressem meg délután, és adjak nyilatkozatot a vasárnapi műsor részére. Miután a kormányfő megnézte a velem készített beszélgetést, engedélyezte bemutatását.⁶⁵ A másnapi sajtó nagy terjedelemben foglalkozott a kormányüléssel. A kormány szóvivő tájékoztatója a már ismertetett tételeken túl semmi érdemlegeset nem tartalmazott.⁶⁶ A sajtó képviselői ezért azonnal keresték a társelnököket. Földvári finoman elutasította őket azzal, hogy „bővebb információval csak a minisztériummal történt egyeztetés után szolgálhat”. Engem nem értek el, feleségemtől viszont megtudták, hogy március 8-ig Kulcsár teljes hírzáratot rendelt el, akkor fog felszólalni a honatyák előtt.⁶⁷

Február 24-én délelőtt László vezetésével – aki mellett jelen volt a tárcától Jakucs és Palánkainé – megbeszélést tartottunk a tárcánál a törvénytörő büntetőperek felülvizsgálatáról. Ezen részt vett még Czili, Nyiri, Rabóczki Ede, az LfB Katonai Kollégiumának helyettes vezetője és Földvári.⁶⁸ Ekkor találkoztam velük először. (A január 10-én tartott értekezletről minden érintett hallgatott....) Négy kérdéscsoportot vitattunk meg: a bizottság összetétele, a vizsgálandó ügyek, a vizsgálat eredménye és a külön vizsgálandó ügyek.

A vizsgálat eredményéről folytatott megbeszélésünket úgy összegeztük, hogy „az egyedileg feldolgozott ügyek tapasztalatai, a bizottsági tagok által a konkrét ügyekben kialakított vélemények összegzése után kell javaslatot tenni a normatív, a törvénytöréseket felszámoló, feltehetően törvényi szintű felhatalmazáson alapuló intézkedésekre. Ez előreláthatólag az elítéltek kártalanításának, a vagyoni hátrányok kiküszöbölésének, a szabadságvesztés szolgálati időként való elismerésének stb. következményét jelenti.”

Végezetül megállapodtunk a külön vizsgálandó büntetőügyekről azzal, hogy „Demény Pál előrehaladott korára tekintettel, az ellene 1946-ban lefolytatott ügyet előre kell venni”.⁶⁹ Indokoltnak tartottuk azon büntetőügyek felülvizsgálatát is, amikben már volt perújítás, de bizonyítottság hiányát vagy büntethetőséget kizáró

okot (meghalt az illető) állapítottak meg és nem bűncselekmény hiányában történt a felmentés (pl. a Súlyom-ügyben).

Noha az emlékeztetőhöz csatolt melléklet 16 büntetőügyet, ügycsoportot említ, mégis egyrészt pontatlan volt, másrészt – s én ezt érzem a legfontosabbnak – csorbát ejtett az általunk elfogadott azon tételen, hogy az LfB aktív tagjait nem vonjuk be a felülvizsgálati munkába, mert a későbbiekben ítélkezési feladatuk is lehet.⁷⁰ Most módosult az a korábbi – jelzett – elképzelés, miszerint az I. M. és az LfÜ tekinti át a büntetőpereket,⁷¹ és utána teszi meg javaslatait az LfB-nek. A vita során a jogászok aggályaimat lesöpörték, az LfB több bírása aktív szerepet kapott az egykori büntetőeljárások előzetes elemzésében.⁷²

Kaptunk végül egy nyolcoldalas összeállítást azokról a bűncselekményekről, amelyek miatt (a tárgyakra tekintettel) feltételezhetően törvénysértő eljárást folytattak,⁷³ valamint egy másik, háromoldalas kimutatást azokról a bűncselekményekről, amelyek esetében feltételezhető, hogy a katonai bíróságok koncepciók eljárás eredményeképpen hoztak marasztaló határozatot.⁷⁴

A kormányzati háttér, a feladatmegosztás 48 órán belül kikristályosodott. Érdekes munkamegosztással, végső soron azonban azonos tudományos értékű (nem egymásnak alárendelt), de merőben eltérő munkafázisokról határoztunk.⁷⁵ Egy közel két évtizedet átfogó, ártatlanok érdekében hozandó semmisségi törvényt, és azt megalapozó közös jelentés elkészítését terveztük.⁷⁶ És mit tett az MSZMP?

A párt sem kívánt elmaradni a kormány mögött, mehettem Baloghhoz. Nem szereztem örömet neki a tárcánál tartott értekezletről szóló beszámolómmal. Kényszeredetten vehettük mindketten tudomásul, hogy a tárca az előkészületeket illetően utcahosszal megelőzte a történészeket. Különböző összeállítások, kimutatások, a büntetőperek őrzési helyéről készített felmérések mutatták, hogy a „Kulcsár-csapat” kiváló szakemberekből áll, mi viszont még ott tartottunk, hogy csupán a feldolgozó munkához számba vehető személyekről konzultálunk. Elmondtam azt is, hogy az értekezleten az a benyomásom támadt (és nem csupán a jogászok és történészek számbeli különbsége miatt, hanem azért is, mert a vezető igazságügyi szakemberek – úgy tűnik – maguk akarják elintézni a felülvizsgálatot), hogy a felelős beosztásban lévő jogászok a történészi munkát nem tartják a magukéval egyenrangúnak, egyfajta kiegészítő – alvállalkozói – szerepre kívánnak kárhozhatni bennünket. Utaltam arra, hogy nehezen tudunk közös nyelvet találni, mert ők az előzetesen jóváhagyott anyagok birtokában, én meg azok hiányában vitatkoztam. Ők ismerték a célt, a semmisségi törvényekhez vezető úttal együtt, én viszont csupán egyes kutatási részfeladatok előkészítésének kimunkálásáról adhattam számot. Ezek viszont kizárólag a saját kutatásaim voltak, amiket akkor a történészek védelmében közös szellemi terméként „értékesíttem”. A szokásos pártbeli titkolódzás visszaütött – szögeztem le nem alaptalanul, de eredménytelenül. Baloghnak csalódottan fejtegettem, hogy a jogászoknál sikertelenül érveltem az LfB bírának előzetes felülvizsgáló szerepe ellen. Válaszaikban refrénként tért vissza, hogy az idő sürget bennünket, és a legfontosabb, hogy elérjük a kívánt célt.

Baloghot kemény fából faragták, és jelezte, hogy minden szakmai segítséget biztosítani fog ahhoz, hogy az általam talán kisarkítottan beállított jogász-történészi viszony helyrebillenjen. Egy kérdés a jó előkészület, más kérdés a jó feldolgozó

munka. Úgy vélte, hogy a jogászok és a történészek között az iratismeret alapján helyre fog állni az egyensúly.

Érdeklődésére már arról is tájékoztattam – noha az egy héttel később, a tárcánál elkészült emlékeztetőből kimaradt –, hogy a jogászok kiválasztása befejezés előtt áll. Most adta tudtomra, hogy Kulcsárral abban állapodtak meg még 1988 decemberében, hogy ő – egyrészt elismert historikus szaktekintélyként, másrészt pártpolitikai feladatot teljesítve – részt vesz majd a történészek kijelöléséről folyó megbeszéléseken (most, mint a Fejti vezette bizottság tagja⁷⁷). Helyzetét nehezíti – mondotta –, hogy a kormányhatározat Kulcsárt jogosította fel a bizottság tagjaival összefüggő javaslat megtételére. Egyes részleteket elárult a felülvizsgálat politikai mozzgatórugóiról, a kezdetekről, arról, hogy miért kért fel annak idején az „összefoglaló” elkészítésére, és azt miként használta fel, kitért arra, hogy Kulcsárral és másokkal folytatott korábbi vitái felújulhatnak, és részletesebben szólt kiválasztásom hátteréről is.

Beszélgetésünk lényege azonban nem a múltból való – különben idő- és szükségyszerű – tájékoztatásomból állt. A szakmai kihívás megoldására kellett koncentrálni. Okfejtése szerint az általam vezetendő tényfeltáró bizottságba főleg olyan párttörténettel foglalkozó történészek kellene, akik mindenkinél jobban ismerik a pártarchívumok anyagait, hisz a büntetőperek keletkezése és a párt politikája közötti korreláció ismert. Egyetérthettem azzal is, hogy a feltárási munkához had-, egyház- és agrártörténész egyaránt szükséges, ennek okait felesleges ecsetelnem. Balogh szerint a jogtörténész a jogászok között fog dolgozni. Utalt arra is, hogy Kulcsár több jelöltet már szóba hozott, de azokról még nem alakított ki véleményt fenntartásai miatt, nevüket sem közölte velem. Abban állapodtunk meg, hogy igyekeznünk fog több történésszel egyetértésre jutni abban, hogy neveiket javaslatba hozhassa Kulcsár előtt. Én is felvettem számos pályatársam nevét, a legkülönbözőbb kutatóhelyek szakembereit. Nem zárkóztam el attól, hogy velük is beszéljen, és esetleg felkérje őket bizottsági tagnak.

Rám egy kutatási terv kialakítása hárult, függetlenül attól, hogy a jogászok az 1949–1956 közötti kutatómunka előtérbe állítását szorgalmazták. Balogh egyetértett velem, hogy az 1945–1949, valamint az 1956–1962 közötti korszak feltárása éppoly fontos, mint a jogászok által szorgalmazott időszaké. Nem csupán azért, mert a kormányhatározat erre kötelezett bennünket, hanem meglátásom szerint mindenekelőtt azért, mert az 1945-től kialakított különbírósi rendszer büntetőjogi eszközeinek felhasználásával az MKP egyrészt könnyebben szerezhette meg a politikai hatalmat, másrészt ártatlan emberek ezreit csukatta büntetés-végrehajtási intézetekbe stb. Az '56-ot követő megtorlás feltárása, a terror valós ismerete nem halasztható tovább, következményeit fel kell számolni.

Úgy váltunk el, hogy ő előkészíti a történész-csapat összeállítását március 5-ig, én pedig az 1945–1962 közötti időszakra vonatkozó kutatási tervet. Az aggályaim nem csökkentek sem az I. M-ben tartott értekezlet, sem a Baloghhall folytatott beszélgetés után. Tudtam, hogy minden tőlünk telhetőt el kell majd követnünk – egyelőre még ismeretlen társaimmal –, mert nem vallhatunk szégyent. Az 1990. március 31-i határidő igen közelinek tűnt a részünkre biztosított 12–13 hónapos felülvizsgálat, kutatás lefolytatására, majd az összegzés elkészítésére. S akkor még nem gondolhattam arra, hogy napokon belül, március 3-ától éles, hónapokig tartó

hazai⁷⁸ és külföldi⁷⁹ támadások célpontja leszek. Az engem ért támadások mellett a bizottságot is célba vették – Kulcsár szerint azért –, mert azt gondolták, hogy minden büntetőpert megvizsgálunk, és „személyre szólóan” döntünk arról, hogy az egykori büntetőeljárás vagy ítélet koncepción alapult-e vagy sem.⁸⁰ Hónapokon belül – és évekkel később – a kutatásaim során rájöttem az iratokból a sajtó egyes (nem érdektelen) képviselői útján vagy szervezetek megnyilatkozóitól származó, velem összefüggő támadások hátterére. Annak idején megfogadtam, mi több, eskü is kötelezett rá, hogy az egyes büntetőügyekben résztvevőkről nem beszélek sem az illetők életében, sem haláluk után. Ráadásul a miniszteri engedély is csupán arra szólt, hogy a kutatás során szerzett, általánosítható tapasztalatainkról tájékoztathatjuk a közvéleményt.

A tényfeltáró kutatásaim során derült fény több, velem szemben állást foglaló (vagy közvetlen hozzátartozója) múltjára, akik nyíltan, nevüket vállalva bíráltak, vagy a már jelzett szervezetek neve mögött húzódtak meg. Tetteik ártatlanok meghurcolásához vezető – párttitkári- és egyéb –, állampolgári feljelentések, rágalmazó tanúvallomások, fogdaügynöki és ügynöki jelentések tucatjai voltak. Az már a törvényteleniségek csúcsa volt, amikor az egykori államvédelmis „vizsgáló”-tisztt még a hadbírószáki tanács ülnöke is lett, hogy kihallgatottja szereplését az utolsó pillanatig ellenőrizhesse. Mindezek arról győztek meg, hogy a velem szembeni indítékok számos, nem csupán szakmai ok mellett félelemből is táplálkozhattak, mert feltételezhető volt, hogy levéltári és egyéb ismereteimmel bizonyos múltbéli dolgokat megtalálhatok és felismerhetek. Szerintem az igazi támadási okok itt keresendők.

Az országgyűlésben Kulcsár, majd sajtóértekezleten a kormánybiztos állt ki mellettem.⁸¹ A kormány a maga részéről – valójában kinevezéssel – lezárta a kérdést, nem hagyta magát eltántorítani, egy-egy megállapodásra azonban (mint az majd kitűnik) hajlandónak mutatkozott. Április 26-án kinevezte a történelemszabotyzottság kilenc és a jogászbizottság huszonhat tagját.⁸² A részemről máig nem ismert, színpad mögötti kártyakeverést mutatja, hogy a szeles időben a Parlament előtt, az esküre várakozva beszélgettünk Szakáccsal és Izsák Lajossal, amikor odatoppant elénk Balogh Margit, és közölte, hogy ő is a történelemszabotyzottság tagja. Én akkor láttam először. (Később, köztünk végzett munkájával, a feldolgozást gátlók tényszerű kritizálásával, forrásokért folytatott küzdelmével őszinte elismerést aratott.) Az eskütétel a kormányfő jelenlétében zajlott. A Minisztertanács elnöke előtt elmondott eskünk szövege így hangzott: „Én... esküszöm, hogy a büntetőügyek felülvizsgálata során részrehajlás nélkül, az igazság feltárására törekedve fogok eljárni. Az államtitkot és a szolgálati titkot megőrzöm.”

Nem tehettem mást, mint azt, hogy a minket zavaró körülmények ellenére, május 8-ára összehívtam az első értekezletet, amelyen a „bizottság működésével, kutatási módszereivel összefüggő feladatokat” rögzítettük. Tájékoztatást adtam az előzetes politikai döntésekről, az igazságszolgáltatási premisszákról. A tematikus és időrendi bontással valamennyien egyetértettünk. Döntöttünk arról, hogy

– az 1946: VII. tc. hatálya alá tartozó bűncselekmények vizsgálatát az 1946–1949 közötti periódusban Svéd László végzi (politikai pártok, egyesületek és frakciók tagjaival szembeni indított büntetőügyek; izgatás, szervezkedés stb. fiatalokkal szemben lefolytatott büntetőpercek);

- az egyházi személyekkel szemben indított büntetőeljárásokat 1946–1962 között Balogh Margit és Izsák Lajos kutatja;
- a gazdasági jellegű büntetőperek – tömeges törvénysértések és a kiemelkedő büntetőügyek – 1946–1962 közötti felülvizsgálatát Szakács Sándor végzi;
- a katonai büntetőeljárásokat 1948–1962 között Markó György és Szomszéd Imre vizsgálja felül;
- az 1953–1962 közötti politikai büntetőpereket – a fentiek kivételével – Botos János, Habuda Miklós és Vértes Róbert vizsgálja.

Valamennyi társam állást foglalt abban, hogy a kutatási szabadság biztosítása elengedhetetlenül szükséges. Külön szót váltottunk arról, hogy a munkástanácsok, a nemzetőrség, a politikai pártok, valamint szervezetek létrehozásával összefüggő büntetőügyek koncepciójok jellegűek. A szovjet katonákkal szembeni megmozdulások minősítésénél felmerült, hogy azt megelőzően célszerű lenne felső szintű politikai állásfoglalás elérése. A tagok javasolták, hogy gépirást végzők esetében megfontolandó lenne az eskütétel.

A TIB május 12-én nyilatkozatot tett közzé, megtalálva az új célpontokat a legfőbb ügyész, valamint a moszkvai magyar nagykövetség személyében. Másfelől továbbra is elégedetlenségét hangoztatta, mert a kormány valamennyi tiltakozást figyelmen kívül hagyott. Márpedig „a bizottság legtöbb tagját politikai és szakmai szempontból alkalmatlannak tartjuk a tisztásra – tartalmazta a nyilatkozat –, akiktől nem várható a tények feltárása különböző felelőségek elkendőzése nélkül”. Egy sejtelmes, a közvélemény előtt addig nem ismert tényre is utalt a nyilatkozat akkor, midőn jelezte, hogy „nem tisztázott, hogy az a bizottság miféle hatáskörrel fog rendelkezni”.⁸³ A Recski Szövetség egy nappal később „az áldozatok teljes körű, jogi, erkölcsi, anyagi rehabilitációjának gyors és a független szervezetek által kívánt módon történő eredményes lebonyolítását” szorgalmazta.⁸⁴

Azt követően, hogy Kulcsár vezetésével május 16-án megtartották a jogászok is első értekezletüket,⁸⁵ másnap a nyilvánosság elé léptünk: a tárca sajtóértekezletet hívott össze. Ezen László bejelentette, hogy május 5-én a kormány úgy határozott, hogy felállít egy Elemző – Értékelő Bizottságot is Ormos Mária vezetésével. Ennek tagjai Kulcsár (bizottsági alelnök), Király Tibor, Madarász Tibor, Takács Imre professzorok a jogászok, Balogh, Szakács professzorok és Vida István kandidátus a történészek részéről. Ebben a kormányhatározatban öltött testet a két nappal korábban tartott tudományos vitán felmerült javaslat, másrészt e döntéssel, a kormány kompromisszum-készségének, Kulcsár kapcsolatrendszerének köszönhetően nyugodtabb feltételek teremthetők a munkavégzésünkhöz. A TIB nyilatkozatára válaszolt a miniszterhelyettes, amikor bejelentette, hogy e bizottságnak „az lesz a feladata, hogy szakmai segítséget nyújtson a perek felülvizsgálatára alakult 37 fős bizottságnak, elemezze, értékelje döntéseiket, javasolataikat”. Kuriózum, hogy Szakács mindkét bizottságnak tagja volt. László bejelentette, hogy a TIB kérést juttatott el a bizottságunkhoz: „a birtokukban lévő dokumentumokkal segíteni kívánják a bizottság munkáját, ugyanakkor véleményezni is szeretnék. Erre válasz az igazságügy-miniszter részéről a napokban várható.” A szembenállást az együttműködés kezdetei váltották fel (ennek folyamányaként vett részt a történelembizottság beszámolójának 1990-es vitáján Kosáry Domokos).

Nyiri a Naggyal és társaival szemben indított büntetőeljárás és ítélet felülvizsgálatáról szolt. Nem felejthet el, hogy közelgett 1989. június 16-a, s a közvéleményt egyre fokozottabban érdekelték a várható események. Sokan emlékeztek '56 októberére, a Rajk-temetésre és az azt követő hetekre.

Földvári társelnök közölte, hogy nem egyszerű rehabilitációs eljárásról van szó, azt kell tisztázni, hogy történtek-e törvényteleneségek, ha igen, ezeknek mi volt az oka, háttere, s a munkabizottság következtései után „jogszabályban kell rögzíteni a törvénytelenül meghurcolt, ártatlan emberek jogi, erkölcsi, anyagi jóvátételét”. A felülvizsgálat kiterjed azokra a büntetőperekre is, amelyeknél a politikai felelősségre vonás indítékaként egyértelműen megállapítható a koncepció. Számukat Földvári 30 ezer büntetőügyben jelölte meg. A vizsgálat érinti azokat a büntetőeljárásokat is, „amelyek az akkori jogszabályok szerint köztörvényes bűncselekményeknek minősültek, ezek száma több százezer”. A büntetőjogi bizottság feladata még, hogy felülvizsgálja az 1945–1962 közti időszak törvényalkotását, mert „koncepció elem a törvényekben is volt”, és elvégzi a jelzett időszak büntetőpolitikai irányításának fel-tárását.

Én elvi kiindulópontként leszögeztem, hogy fő feladatunk a korszak „büntető-politikájának vizsgálata, azzal a politikai háttérrel egyetemben, amely döntési me-
chanizmusa révén a törvényteleneségek elkövetésére alkalmat nyújtott, és a büntetőügyek lefolytatására is kihatott”. Sajnálatosnak tartottam, hogy szemben a jogászokkal, „több információs anyag nem Magyarországon található, ezért is lesz szükség volt államvédelmisek, bírák, ügyészek meghallgatására”. Példaként említ-
tettem, hogy azoknak a büntetőpereknek sincsenek Magyarországon az iratai, ame-
lyekben a SZEB szovjet illetékesei jártak el.

Elmondtam, hogy Várszegi Asztrik, esztergomi segédpüspökkel felvettük a kap-
csolatot, és mód nyílik az egyházi levéltárakban őrzött anyagok vizsgálatára is. Vá-
laszoltam az engem ért támadásokkal összefüggő kérdésekre, Beszélhettem arról,
hogy soha '56-tal kutatóként nem foglalkoztam. Ez tény volt.⁸⁶ Derült égből vil-
lámcsapásként ért a hét vége. Memóriámmal addig nem volt baj, a személyem körüli
vihart azonban megsínylette. Többször forgattam a koncepció büntetőperéről
írott könyvecskémet, de nem akadt meg a szemem azon, amit észre kellett volna,
hogy vegyek. Ezért indulatosan hivatkoztam a sajtótájékoztatóra arra, miszerint én
soha le nem írtam, hogy „ellenforradalom”. Most kiderült, hogy e brosúra 6. oldalán
(Demény szabadulásával összefüggésben, az időpontra utalva, de) azt írtam, hogy
„ellenforradalmi lázadás”. S mint utóbb fejemre olvasták, másutt is.⁸⁷ (Ebben, velem
szembeni nyilatkozatukban, igazuk volt a „nyolcak”-nak is.⁸⁸)

Május 27-én megszólalt Balogh. A vele készített beszélgetésnek több oka is volt.
Visszatért az Elemző – Értékelő Bizottság létrejöttére. A miniszterhelyettest, Lászlót
helyreigazította, mert közölte, hogy az újonnan felállított bizottság esetében nem
az ellenőrzés a fő feladat, hanem „az információcsere útján kölcsönös konzultációs
lehetőség” megteremtése szakmai kérdésekben, valamint a kormány tájékoztatása
a munka fázisairól. Megnyilatkozása visszatükrözte az igazságügyi tárca és a közte
lévő alapvető ellentétet. „Ez a tevékenység kiegészül a Magyar Történelmi Társulat
elnöksége által életre hívott társadalmi bizottság közreműködésével – folytatta –,
ami szintén erősíti, hogy a törvénysértések felülvizsgálata a legszelebb nyilvános-
ság előtt történjék.” Ők szakmai segítséget ajánlottak fel, és nem ellenőrző szerepre

törekednek. A HIK által tervezett társadalmi bizottságról – mint illetéktelen – elhárította a véleményformálást.

Balogh egyértelművé tette, hogy szemben a HIK állásfoglalásaival, a kormánynak jogában állt eldönteni, hogy kire bízza ezt a munkát. A történeשבizottság tagjainak kiválasztásnál feltétel volt, hogy valamennyi a „XX. századi magyar történelem szakértője legyen”, majd mindehhez hozzáfűzte: „nagyon fontos elv volt, hogy történeשבként se vegyen részt ebben a munkában az, aki ilyen-olyan oknál fogva érintett az ügyben”. (Később e tételét a kutatásaim alátámasztották.) Szemben a kormányhatározattal, Balogh úgy vélekedett, hogy a „perek felülvizsgálata három évig is eltarthat”. Állíthatom, hogy ez irányú, szakmai, elvi alapokon nyugvó véleményét számtalanszor hangoztatta előttem, ütemterveket sürgetett mind az időrendet, mind a típuspereket illetően. Függetlenül attól, hogy tudta, a tárca megkísérli befejezni a munkát határidőre. Az még legrosszabb álmaiban sem merülhetett fel, hogy egyrészt még ennél is hamarabb kell lezárnunk kutatásainkat, másrészt, hogy hónapokon belül a honatyáknak is el kell fogadniuk a jelentéseinkkel megalapozott törvényt.

Balogh részletezte kiválasztásom hátterét is, leszögezve, hogy nincs szükségem arra, hogy ő a védőügyvédem legyen. Ami lehetőségem megvolt, az „más történeשבnek is meglehetett volna”. „Nem lehet kétségbe vonni” – állt ki mellettem –, hogy „Zinner Tibor ezeket a kérdéseket jobban ismeri, mint bárki. Többek között ezért is esett rá a választás.”⁸⁹

Május végén a Recski Szövetség húsz független politikai szervezetet kért fel, hogy támogassák őket Független Rehabilitációs Bizottság létrehozásában. A Recski Szövetség, a TIB és a POFOSZ – Kéri Kálmán, a recskiek elnöke szerint – erre azért kényszerülnek, mert őket „kifejejtették” a hivatalos kormánybizottságokból. Nem értettek egyet a bizottságok összetételével, a kormány kinevezési gyakorlatával, és főleg azzal, hogy a periratok tanulmányozása 1990 tavaszáig tartana. Szorgalmas szakkutatóként bizonyíthatok, de nincs irántam bizalmuk.⁹⁰ Levelet írtak a kormányfőnek, aki azonban csak később válaszolt. Névsorunkat, szakmai életrajzunk rövid kivonatát rendelkezésükre bocsátotta, bízva abban, hogy aggályait eloszathatja.⁹¹

A társelnök nyilatkozatot adott június 2-án, a jogászok első munkaülését követően. Ki tudja hányadszor, de ismét elmondani kényszerült, hogy feladatunk „a késői igazságtétel tudományos – történelmi – jogi megalapozása” és így tovább. A büntetőperek elemzésénél kétfajta csoportosítás lesz. Az időrend alapján (1945–1949, 1949–1956 között és 1956 után) három korszakot vizsgálnak a bizottsági tagok. Ezekben az időszakokban eltérő volt a koncepció jellege is, mások voltak az indítékok. Kialakítjuk azoknak az eseteknek a kisebb csoportjait, amelyekben a koncepciót nagy valószínűséggel feltételezni lehet. Meglátása szerint a koncepciók büntetőperekben elítéltek esetében „a félmillió körüli szám sem eltúlzott”. A korábbi rehabilitációkhoz képest az újdonság az, hogy „azt szeretnénk nyomatékka hangoztatni, hogy ártatlanul ítélték el embereket”. A másik oldalt, az egyéni felelősséget nem kutatjuk – tette hozzá. „Olyan törvényt szeretnénk megalapozni, amely a koncepciók perék ügyében mindenki számára megnyugtatóan és végérvényesen képes megfogalmazni az utókor ítéletét” – mondotta végül Földvári.⁹²

Június 14-én a Duna Intercontinental Hotelban tartott nemzetközi sajtóértekezleten Kulcsár újra hitet tett azon eltökélt szándékáról, hogy „Magyarországon soha többé senki ne válhasson politikai vagy más koncepciók perék áldozatává”.⁹³

Okkal véltem úgy, hogy mindenképp sietnünk kell, mert a tavasz elment, jönnek a nyári szabadságok, addig legalább a kutatási körülményeket biztosítani kell. Erre sarkalltak a munkatársak is.⁹⁴ A B. M-be való belépés kérdése június 5-e után rendeződött.⁹⁵ Mindezt azonban az iratokba való betekintés kálváriája követte. Balogh segítségét kértem június 22-én, hogy a Párttörténeti Intézet Archívumán kívül őrzött pártiratokba betekintést kaphassunk.⁹⁶ Az első nagyobb sikerünk az volt, hogy az LfB biztosította a betekintést a Demény,⁹⁷ valamint a Nagy és társai⁹⁸ büntetőügyét tartalmazó iratokba. Így kezdődött a bizottsági munkánk. Túlzás volna azt mondani, hogy örömmel és könnyű helyzetben vágtunk bele. Ráadásul ekkor szűnt meg a bizottság párttörténetész tagjainak állása, és hamarosan kénytelen volt kapcsolódni munkánkból (szomorú családi okok miatt) Izsák, akinek munkafeladatait a munkatársa vette át. Az, hogy engem ez idő tájt, kb. három hónapon át lumbágó kínozta, már szinte fel sem tűnt. Nem lehetett kétséges: tényfeltárási iratok nélkül lehetetlen. Akinek pedig van takargatni valója, annak eleve érdeke, hogy önmagát ne engedje leleplezni. Ebből az egyszerű tételből következett, hogy sem az MSZMP, sem a B. M. iratórzóinek nem okozhatott megjelenésünk semmiféle örömet. És ők sem szereztek nekünk.

A kutatás pedig nagyon jól indult. Még esküt sem tettünk, amikor az I. M. Katonai Főosztálya sokszorosított példányban rendelkezésemre bocsátotta a katonai bíróságok által 1945–1962 között elítéltekről készített kimutatását.⁹⁹ Én a belügyi archívumban is kutattam. Ott hihetetlen szerencsém volt. Ekkor vetette papírra emlékeit Aczél. Voltunk nála a lakásán Szakáccsal. Arra kért, hogy segítsék neki ki-kutatni az 1949-es lefogására, az 1950-es büntetőperére, valamint az 1954-es felülvizsgálatára vonatkozó iratokat. Az illetékes állambiztonsági vezetéssel elintézte, hogy életemben először kutathattam az ún. zárt anyagban. Ennek révén jutottam hozzá a Rajkkal és társaival, valamint a többi, munkásmozgalmi és államvédelmi vezetővel szemben indított törvénytörő büntetőper iratanyagához, amiket azonnal lemásoltattam az ő (s ennek révén a bizottság) részére (is). Jelentésünk utóbb ezért ismertethette a valóságnak megfelelően a szociáldemokrata, kommunista vezetőkkel szembeni retorziókat, foglalkozhatott kritikusan a '62-es felülvizsgálattal stb.

Ám a későbbiekben mind a jogászok, mind a történészek tényfeltárása akadózott, mert azt minden elképzelhető módon akadályozták az állambiztonsági és pártiratok őrzői, szemben az ügyészek, bírák és I. M-beli tisztviselők minket támogató magatartásával. Nagy és társai temetése, majd vádak alóli felmentése, valamint Kádár halála után szinte pillanatok alatt kiéleződnek az MSZMP-n belüli küzdelmek, és a kutatásunkra alapozott felülvizsgálatot, majd a törvényhozás erre épülő eljárását egyesek megkérdőjelezhetik tényfeltárási kutatásunk ellehetetlenítésével.

Az egyházi személyiségek meghurcolását kutató társunk augusztus 20-a után kapta meg kutatási engedélyét, három hónappal azt követően, hogy kérelmezte. Sérmeink orvoslása a belpolitikai helyzet alakulásától, azon belül a jogpolitikai lehetőségek megvalósíthatóságától függött. Amikor az igazságügyi tárca munkánkat felügyelő vezetőjétől, Lászlótól hathatós támogatást kértem, mert Margit „csak” egyedüli történész volt, és ez a gond többszörösen sújtotta a B. M-ben kutató jogá-

szokat, azt a választ kaptam, hogy most ne ezzel törődjünk. A tárca ugyanis napokon belül elkészíti, és a kormányülésen megvitatják az '56-os elítélésekre vonatkozó semmisségi törvényt, amit még október 23. előtt elfogadhatnak a képviselők. A kutatók az '56 októberét megelőző forrásokban kutassanak – zárta le, ellentmondást nem tűrve vitánkat László. Úgy véltem, hogy az MSZMP archívumában tapasztaltak alapján Baloghot felesleges felkeresnem. Egyetlen kutatókolleginánk kísérlete, hogy ő és a jogászok kutathassanak az iratokban, a napi politikai eseményeknek esett áldozatul. A felülvizsgálati munka során tőle tudtam meg, hogy a jogászok adatlapokat töltenek ki, erről sem a társelnökkel, sem más igazságügyisekkel nem tárgyaltunk. A BRFK részére kiadandó kutatási „parancs” elérését szertefoszlatta az immár egyre gyakoribbá váló, összefoglaló jelentéseket igenlő állandó sürgetésünk, az iratétetést még az általunk szintén tájékoztatott kormány is alig tudta megállítani.

A többi történész helyzete sem volt rózsásabb. Amikor Botos és Vértes a kutatási eredményeiket összegző beszámolójukat és a hozzá mellékelt fontosabb iratokat átadták, írásban is rögzítették, hogy „sajnos a kutatás során nem kaptunk engedélyt az MSZMP KB Irodájánál, a Központi Ellenőrző Bizottság Irattárában, a Belügyminisztérium Archívumában lévő anyagok feldolgozására és a Minisztertanács Irattárába a betekintésre.”¹⁰⁰ Ezzel szemben október 13-án a történészbizottság „munkájának további segítése céljából” megkaptuk a koncepciók büntetőperek felülvizsgálatához (a legfőbb ügyész által addig benyújtott) törvényességi óvasok egy-egy példányát.¹⁰¹

A Minisztertanács Irattárának munkatársaitól én viszont minden segítséget megkaptam, az iratmásolást is beleértve. Munkánkhoz hasznos segítséget adott a viszonylag korán, szeptember végén lezárult (a koncepciók büntetőperek felülvizsgálatához végzett) statisztikai adatgyűjtés is, aminek legfontosabb megállapítása az volt, hogy rendszeres adatgyűjtés 1951-től, az I. M. Statisztikai Csoport megalakulásától áll rendelkezésre. 1945-től 1947-ig csak ügyforgalmi adatokat tartalmazó táblák vannak, 1948-tól 1950-ig az adatgyűjtés hiányos. Az 1951-től meglévő hiánytalan adatoknál gondot okozott, hogy nem egyeztethetők a Hatályos Anyagi Büntetőjogi Szabályok Hivatalos Összeállításával, mert annak megjelölését nem tartalmazták. Ennek ellenére a politikai és a gazdasági elítéltekre vonatkozó adatokat a megbízottak kigyűjtötték az Új Magyar Központi Levéltárban.¹⁰²

Az MSZMP utolsó kongresszusa 1989. október 6–10. között ülésezett, ekkor „jogutód nélkül megszűnt”. Ez idő tájt a Központi Ellenőrző Bizottság Irattárának anyagiban kutattam. A sorsáért aggódó munkatárs is elment a kongresszusra, rám bízta az irattár kulcsát. Én – miután segítséget így nem kaphattam – délben átmentem iratokkal teli aktatáskámmal a „Fehér Ház”-ból az LfB-re, ahol nyomban lemásolták a szükséges forrásokat. Az őrség nem vizsgálhatott meg sem be-, sem kilépésemkor. A KB Irodába nem jutottam el (nem azért, mert rövid ideig tartott a kongresszus), de az ott lévő iratanyagok másolataiból Aczél, illetve barátja, Gyurkó László író révén néhány rendelkezésünkre állt.

November 27-én Nyershez kellett fordulnom.¹⁰³ Az új párt, az MSZP elnökénél is hiába kilincseltem. Mindez már a jövő, a közelgő választások előszele árnyékában történt. A politikai erők között éleződő viszonyok inkább arra sarkallták a volt MSZMP, illetve az új párt vezetőit, hogy miután a második semmisségi törvényt a

kormány ügyis elfogadtatja a honatyákkal, több, a „párt” dicstelen múltjával összefüggő iratot nem adnak, nem rontják még jobban a helyzetüket. Sőt, mindent elkövetnek, hogy megakadályozzák további kompromittáló adatok nyilvánosságra kerülését. Láthatták ugyanis azt is, hogy minél jobban tárult fel előttünk a múlt, annál jobban rendültünk mi is meg, mert ennyi gazságot egyikünk sem tételezett fel. A készülő írásunk tartalmáról – Nagy révén – tudomásuk volt, összefoglalónk készülésének és szemléletének híre eljutott Baloghhoz, akivel az MSZP akadémikuskodása miatt ekkor már nem volt mit beszélnem. Ezekben a napokban kaptam kézhez a B. M-ből is egy összefoglalót arról, hogy mennyi és milyen állam elleni „büntett elkövetése” miatt indított büntetőeljárás iratait őrzik a nyilvántartások.¹⁰⁴ A kísérőlevél aláírói boldogan nyugtázták, hogy „áldásos” tevékenységünket ott is befejeztük, és „hasonló kérésekkel” már csak az utódaikat fogjuk üldözni.¹⁰⁵

Kiderült, hogy az igazságügyi tárca alapvető kérdésekben nem tájékoztatott bennünket.¹⁰⁶ A szeptember 4-én tartott kormányzati összejövetelen történtek megvívják az eseményeket, és háttérként szolgálnak László korábbi mondandójához. A kormányfő vezette kabinetülésen szeptember 4-én megkapta Kulcsár a felhatalmazást arra, hogy javaslatának megfelelően, a felsőszintű jogszabály adta lehetőséget használják ki politikailag „és készüljön preambulum¹⁰⁷ a törvényhez, amelyben a kormány elnézést kér mindazoktól, akiket igazságtalanul meghurcoltak, egyesektől név szerint is”.¹⁰⁸

Közben az újságból (majd a nekem küldött újabb, de még mindig nem a készülő semmisségi törvénnyel kapcsolatos előterjesztésből) tudhattam meg, hogy „június elején döntött a kormány az 1949 és 1953 között internáltak munkaviszonyának rendezéséről, és egyben ez év decemberében szabta meg valamennyi 1945 és 1962 között meghurcolt rehabilitálásának határidejét”.¹⁰⁹ Erről mi csupán áttételesen, jóval később (az első semmisségi törvény elfogadását követően) kaptunk tájékoztatást, azzal, hogy ne 1990. március (és ne az újság szerinti 1989. december), hanem január vége legyen a munka lezárásának határideje. Írásos anyagot nem adtak, szóbeli tájékoztatás, de inkább utasítás történt. Arra nem emlékszem, hogy melyik igazságügyi közepvezető közölte velem.

Mindezek után az újságból tudhattam meg azt is, hogy „a kormány gyorsított ütemben készíti az 1956-os népfölkelésben való részvétel miatt elítéltek rehabilitálásáról szóló előterjesztést. Már e munka során kitűnt – írták a jól tájékozott újságírók –, hogy nem mindegy, mit nyilvánít majd ki az Országgyűlés erkölcsi-politikai elégtételként. Nem egyenlő értékű, hogy a politikai bűncselekmények miatt kimondott ítéleteket nyilvánítja semmisnek a parlament, vagy fejet hajt az elkövetett törvénysértések áldozatai előtt. Az első megoldás engedményként, sőt kegygyakorlásként hangzik, és csupán felülvizsgálata a hatalom bizonyos tetteinek, míg a második variáció magában hordozza e tettek értékelését is, azt, hogy a mai hatalom azok elkövetőivel nem vállal közösséget.” Itt fogalmazódtak meg tisztán a kormánynak a pártétól eltérő, Kulcsár által szorgalmazott elvei. Ezeknek a nézeteknek politikai „szellőztetése” Nagy és társai temetése, büntetőügyük újratárgyalása előtt, már június 2-án megtörtént, amikor a Földvárival készített beszélgetést a Népszabadság leköszölte.¹¹⁰ Az is ismertté vált, hogy a független szervezetek (is, mint mi februárban) nem két, hanem egy semmisségi törvényben gondolkodtak. Úgy vélték, hogy az Országgyűlés csak egy alkalommal adjon az 1945–1963 között elkövetett valamennyi törvénysértés

áldozatának elégtételt, mégpedig ez utóbbi értelmezés szerint. Sőt, Németh kormányfő ígéretet tett a független szervezeteknek arra, hogy vitás kérdések esetén olyan előterjesztés kerül majd a kormány elé, amely mindkét álláspontot tükrözi.¹¹¹

Szeptember 21–22-én kétnapos ülést tartott a kormány, amelyik felkérte Kulcsárt, hogy az '56-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról szóló törvényjavaslatot terjessze be az országgyűlés szeptemberi ülészakára. Október lett belőle. A kormányzóvivő pedig arról is szólt, hogy a legfőbb ügyészi jelentés szerint tizenhat nagy, egykori büntetőperben folyt, és közülük még nyolcban folyik felülvizsgálat az LfÜ-n, köztük a volt egyházi vezetők büntetőpereiben is. Tájékoztatás hangzott el arról a készülő törvényerejű rendeletről is, ami az 1945–1953 között internáltak és kitelepítettek, illetve az '56-os népfelkelés nyomán elítélt és még élő személyek jelképes anyagi kártalanítására terjed ki. „Az 1956-os népfelkelés” 22 000 elítéltje¹¹² mellett annak idején 12 900 személyt sújtott az alaptalan közbiztonsági őrizetbe vétel.¹¹³ A törvényt, mert sokat tett '56 áldozataiért, Borics államtitkár terjeszthette végül elő október 20-án.¹¹⁴

Érdekes nyilatkozatot közölt szeptember végén a Magyar Nemzet Dornbachtól, a TIB jogi szakértőjétől. Ismertté vált belőle, hogy egy hónapja lehetőség nyílt az egykori elítéltek vagy hozzátartozójuk részére, hogy megtekinthessék a periratokat. Dornbach elmondta azt is, hogy a „TIB vezetése egyet kell értsen a kormány ama álláspontjával, hogy az 1956 utáni megtorlási korszak perei közül egyedül Nagy Imre és társai ügyében történjék meg az egyedi felülbíralás, mert az ennek során hozott legfelsőbb bírósági döntés alapján egy generális törvénnyel az összes többi ügyben is megsemmisíthető az ítélet. A törvényi megsemmisítés jogi következménye pedig teljes egészében azonos és egyenértékű az egyéni felülvizsgálattal. Minden érintettet – már csak az időtakarékosságra való tekintettel is – arra kérünk: ebbe a megoldásba nyugodjon bele.” A TIB jogi szakértőjének állásfoglalása azt jelentette, hogy az ún. '56-osok legkiemelkedőbb szervezete támogatja a kormányt, ami így „a függetlenek”-től is szabad utat kapott tervei megvalósításához, akik a Földvári–Kulcsár-kettes megoldását, a tervezett törvény „ártatlanság”-ra hivatkozását szorgalmazták. „Követelésünk az is – szögezte le Dornbach –, hogy az ítéletet hozó bíróság az érdekelt vagy hozzátartozója kérelmére igazolást adjon ki arról, hogy az elítéltetés a törvény hatálya alá esik, és a rendelet ártatlanság okából a bírói ítéletet megsemmisítette.” Hosszasan elemezte a riportalany a lincselésekkel kapcsolatos nézetét is. Leszögezte, hogy a TIB általánosságban a „forradalom mártírjairól” beszél, mert annak tekinti azt a járókelőt is, akit se szó, se beszéd, az utca egyik vagy másik oldaláról puffantottak le.¹¹⁵

A nyilatkozat lényege abban summázható, hogy a Nagy és társai ügyének újratárgyalásakor, az LfB-én, a „félnapos »pozitív koncepciók per«” végén kimondatott: bűncselekmény hiányában mentették fel a vádak alól a 31 évvel korábban elítélt politikai személyiségeket. S ezzel összefüggésben vagy tízezer más büntetőper is végre a helyére kerülhet.

Így köszöntött ránk október, örömet hozva egyes korábban meghurcoltaknak,¹¹⁶ és a parlament október 20-án megtárgyalta¹¹⁷ a (minimális jogászbizottsági közreműködéssel és történelmi közreműködés nélkül) beterveztett első semmisségi törvényt, amit 278 támogató, 4 ellenző szavazattal és 28 tartózkodással elfogadtak a

képviselők, miként a kártalanításról és a sérelmek orvoslásáról szóló országgyűlési határozat-tervezeteket is.¹¹⁸

Egyikünket sem hívták meg a parlamenti ülésre, noha közülünk számosan dolgoztak hittel azért, hogy megalapozhassák a nemzeti megbékélés ügyéhez elengedhetetlen jogszabályt. Lassan teherre váltunk az igazságügyi tárcánál, mert a politikusi rögtönzések mezején egyesek báboknak tekintettek minket, holott szerepünk – és munkánk – pont azt alapozhatta volna meg, hogy ne egy ellen-konceptió alapján, hanem a tényfeltárára alapozottan fogadhassák el a képviselők a semmisségi törvényeket. Hiába kaptam kézhez „az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról készülő törvényjavaslattal kapcsolatos 1989. október hó 5. napján megtartott megbeszélésről” készült emlékeztetőt,¹¹⁹ sem az LfB, sem az LfÜ illetékeseinek megállapodásához vezető megbeszélése engem nem érintett. Ekkor már azon morfondíroztam, hogy miként fogjuk írásba foglalni a jogász-történész vegyes bizottság tényfeltáró tevékenységéről készülő jelentést, illetve javaslatot, az 1945–1962 (1963) között kihirdetett, jogerős ítéletek felső szintű jogszabályba foglalt semmissé nyilvánítására. Október 14-re elkészült a kétoldalas vázlat.¹²⁰ Ezt eljuttattam az igazságügyi tárcához. Akkor úgy gondoltam, hogy ha közösen neveztek ki bennünket, munkánkat is közösen kívánják felhasználni. Nem így történt, de ez egy másik történet.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmányhoz részletesen felhasználom két írásom vonatkozó fejezeteit. Az egyik: Zinner Tibor: Személyes adalékok (is) az első két semmisségi törvény hátteréhez [a továbbiakban: Zinner 2002]. In: A semmisségi törvények. Büntetőjogi tanulmányok III. Budapest [a továbbiakban: Bp.], 2002. Kairosz Kiadó [a továbbiakban: K.], 15–106. oldal [a továbbiakban: o.], a második: Zinner Tibor: Qui prodest? Miért menthette fel a Legfelsőbb Bíróság [a továbbiakban LfB] csak Nagy Imrét és társait, és miért nem Mindszenty Józsefet és társait is a rendszerváltás idején? [a továbbiakban: Zinner 2009] Büntetőjogi tanulmányok X, Budapest, 2009. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, 23–40. o. címmel jelent meg.
- 2 A háttérrel részleteiben lásd [a továbbiakban: L.] Kulcsár Kálmán: Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon 1988–1990. Bp., 1994. Akadémiai K, 286–295. o!
- 3 L. részletesen: Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon 1989–1998, Bp., 1998. Napvilág K, szerkesztette [a továbbiakban: szerk.] Nagy Ferenc és társai!
- 4 Tagjai voltak: az MSZMP KB adminisztratív területet felügyelő titkára, az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályának osztályvezetője, a belügyi s az igazságügyi tárca vezetője, a legfőbb ügyész és az LfB elnöke.
- 5 A korabeli iratok tévesen írják Kulcsár munkakörét: sem igazságügyi, sem igazságügy-miniszter nem volt, hanem „igazságügyminiszter”-ként vezette tárcáját. Az akkori megnevezését nem használom a továbbiakban. Mindenütt (módosítva az iratok idézeteit is) a mai helyesírást alkalmazom.
- 6 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [a továbbiakban: MNL OL] 288. f. 31/V/1. őrzési egység [a továbbiakban: ő. e.], 218. o.
- 7 LfB Titkos Ügykezelés [a továbbiakban: TÚK] TB. 003/1988. Vásárhelyi Miklós perújítási ügye. Borics Gyula államtitkár kérését teljesítve, Czili Gyula, az egyik legfelsőbb bírósági elnökhelyettes, a Büntető Kollégium vezetője továbbította a tárcához a TB. NB. 003/1958/18. szám [a továbbiakban: sz.]. az egyik ítéletkiadmányt. A tárca másnap visszaküldte.
- 8 Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye [a továbbiakban: Trhgy.] 1988. Bp., 1989. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó [a továbbiakban: KJK], 260. 1988. évi 20. törvényerejű rendelet közkegyelem gyakorlásáról. A kihirdetés napja: 1988. október 6.
- 9 MNL OL 288. f. 31/V/1. ő. e. 219–223. o. (Az 1989. június 16-án tartandó temetés megszervezéséről az 1989. április 24-én tartott kormányülésen tárgyaltak.)

- 10 Pajcsics József: Nagy Imre és mártírtársai sírhelyeinek felkutatása (1988–1989), Rendészeti Szemle 1993. 10. sz., 80. o.
- 11 Kulcsár Kálmán i. m. 286. o.
- 12 L. a korabeli sajtó tudósításait a „moszkvai »ellen«-perek”-ről!
- 13 Hivatalosan június 6-án jött létre.
- 14 Magyar Nemzet, 1989. szeptember 28. 4. o. A 301-es parcella. Kártérítés az akasztottaknak. Beszélgetés Dornbach Alajossal, a TIB jogi szakértőjével [a továbbiakban: Dornbach interjú].
- 15 A beszélgetésen részt vett az előadásra engem felkérő Vágó Tibor „helyi” párttitkár, tanácsvezető bíró, valamint Jacsó János vezérőrnagy, elnökhelyettes, a Katonai Kollégium vezetője. Az '56-ot követő megtorlás során folytatott ítélkezésük 1990-ben vált ismertté előttem: Vágó az LfB-n kilenc, Jacsó hadbíró századosként a Budapesti Katonai Bíróságon öt, utóbb végrehajtott halálos ítéletet hirdetett ki. Nagy múltjának szigorúan titkos vonulatáról 1991-ben értesültem...
- 16 Szász Béla: Minden kényszer nélkül. Egy műper története. Bp., 1989. Európa – História. A kötet utószavát és a jegyzeteket írta Zinner Tibor. A Mozgó Világ 1988 novemberében közölt részletet belőle, jegyzeteit szintén én készítettem.
- 17 Zinner Tibor: Adalékok a magyarországi sztálinista perek történetéhez, különös tekintettel a koncepciók keletkezésének politikai és államvédelmi indítékaira, Bp., 1988. Kézirat. 210. o.
- 18 Az 1980-as évek elején a B. M. azon belül az államvédelmi szervek történetét oktatási célból kutatócsoport kezdte feldolgozni. Ennek munkájába a népbíróságok iratanyagának levéltári ismerőjeként, időszakos közreműködésre kaptam felkérést. L. Magyar Hírlap, 1989. március 25. 3. o. Kormányzóvivői tájékoztató!
- 19 Kulcsár Kálmán i. m. 289. o.
- 20 Zinner 2002, 15–20. o.
- 21 LfB TÜK TB. NB. 003/1988. Vásárhelyi Miklós perújítási kérelme. Az 1958-as ítéletkiadmány 1988. július 12–13-án, ideiglenesen volt a tárcánál, viszont 1989. február 13-án már másolatot is kapott Kulcsár. Mindez összefüggött azzal, hogy miután Balogh tőlem megkapta a Nagy és társai-ügy ítéletére vonatkozó írásom, ebből vált (ismét?) ismertté, hogy abból az LfB TÜK ún. házi iratai között ítéletkiadmányok (köztük az első példány is!) található. Miután Kulcsár elolvasta az ítéletet, ezt követően fordult Grószhoz február 16-án, hogy a párt első embere segítsen neki abban, hogy a B. M. bocsássa rendelkezésre a büntetőper teljes dokumentációját. (Február 13-án a legfőbb ügyész, Szijártó Károly, valamint Czili is kapott másolatot az ítéletről, miként Grósz és köre is betekinthezett az ítéletek egyikebe (ez utóbbi kölcsönzésnek különben nincs nyoma). Ezek a másolatok az MSZMP KB PB és az MSZMP KB ülése közötti időszakban készültek. Azt követően, hogy április 13-án, Nyíri Sándor, a legfőbb ügyész büntető-helyettese is másolatot kapott az ítéletről, az április 20-án tartott kormányülésen Németh Miklós utasította a belügyi tárcát, hogy a büntetőperes eljárási anyagát azonnal adja át a Legfőbb Ügyészségnek [a továbbiakban: LfÜ]. A B. M. azonban a felülvizsgálat megkezdéséhez nem adta át a V-150 000 sz., Naggyal és társaival szemben lefolytatott büntetőügy valamennyi (zárt irattárban) őrzött dossziéját, többet törvénytelenül visszatartott. Ezek hiánya nem gátolta az LfÜ vizsgálatát, és a legfőbb ügyész június 13-án benyújtotta a törvényességi óvást. Arra, hogy a B. M.-ben még számos dossziét őriztek, már az Antall-kormány idején derült fény.
- 22 Zinner 2009, 23–25. o.
- 23 LfB TÜK T. Nb. 003/1958/19–21. o.
- 24 Dornbach Alajos: A pártállam igazságszolgáltatása és a Nagy Imre-per. In: A per. Nagy Imre és társai. 1958, 1989. Szerk.: Dornbach Alajos, Kende Péter, Rainer M. János és Somlai Katalin. Bp., 2008. 1956-os Intézet – Nagy Imre Alapítvány, 27–29. o. Dornbach '85-re helyezi a perújítás kezdetét, éveket téved.
- 25 LfB TÜK Tbt. 3/1988/2.
- 26 Zinner Tibor: A kádári megtorlás rendszere, Bp., 2001. Hamvas Béla Kulturakutató, 220. o.
- 27 Az LfÜ is megkapta az elsőfokú legfőbb ítélőszéki perújítási kérelmet elutasító végzést július 13-án azzal, hogy Vásárhelyi fellebbezéséről foglaljon állást. Azt tudomásul vették július 14-én. Vásárhelyit, a nyári szabadságát követően – miután korábban jelezte, hogy fellebbezésének írásbeli indoklásához, érdemi részéhez el kívánja olvasni az elsőfokú elutasító határozat indoklását –, az LfB augusztus 26-án felszólította, hogy szeptember 10-ig jelezze, élni kíván-e ezzel a jogával, mert ellenkező esetben úgy tekinti, mint aki lemondott az irattanulmányozási jogáról. Vásárhelyi élt ugyan a jog biztosította lehetőséggel szeptember 2-án, fellebbezésének indoklását mégsem nyújtotta be szeptember 16-ig. Szilbereky azzal a megoldással értett egyet október 3-án, hogy a fellebbező a másodfokú tárgyaláson fejthesse ki álláspontját, mert azon részt vehet. Október 10-én az is felmerült, hogy amikor Vásárhelyit értesítik a tanácsülés napjáról, tájékoztassák egyúttal arról is, hogy az az előtti 3. napig még

- előterjesztheti írásbeli indoklását. Végül arról értesítették november 4-én, hogy e levél kézhezvétele-től számított nyolc napon belül terjessze elő fellebbezésének indokait, mert azokat meg kell külden-i észrevételezésre az LFÜ-höz. Ellenkező esetben ennek hiányában terjesztik tovább fellebbezését.
- 28 Az előadó bíró, Kuhnár László tanácselnök az '56-os megtorlás idején halálos ítélet meghozatalában vett részt, viszont utóbb, alig több mint fél esztendővel az eljáró tanács elnöke, Czili s a szavazó, Pá-linkás György tanácselnök tagja lett a Nagy és társai büntetőügyében 1989. július 6-án ítélező el-nökségi tanácsnak, mi több, Czili annak előadó bírója lett.
- 29 LfB TÜK Tbf. 003/1988/10.
- 30 Zinner 2009, 24–27. o. Nyiri mellett Gál Attila főosztályvezető ügyész, Gyöngyi Gyula főosztályve-zető-helyettes ügyész és Szeder Gyula osztályvezető ügyész munkája nyomán előbb megszüntették a nyomozást bűncselekmény hiányában Losonczy Géza esetében június 9-én, majd benyújtották a törvényességi óvást az LfB Elnökségi Tanácsához június 13-án.
- 31 Kulcsár Kálmán i. m. 287. o.
- 32 Az időhatár módosult később: 1945 lett a kezdő, míg 1963 a vizsgálat befejező évszáma.
- 33 Kulcsár Kálmán i. m. 287. o.
- 34 Uo. 287–288. o.
- 35 Uo. 290. o.
- 36 Kulcsár nem említi visszaemlékezésében az értekezletet. Én erről 2000. március 13-án, Nyiriről hal-lottam először. Vö. Nyiri Sándor: Nagy Imre és mártírtársai ügyében felülvizsgálata 1989-ben. In: A semmisségi törvények. Büntetőjogi tanulmányok III. Bp., 2002. Kairosz K, 155 és 157. o.
- 37 Nyiri Sándor: A múlt mindig velünk van, Bp., 2012. Ardlea K, 90. o.
- 38 Esti Hírlap, 1989. augusztus 19.
- 39 Kulcsár Kálmán i. m. 290. o.
- 40 A Kulcsár hadbírói múltját ismerő, vele nem szimpatizáló pártpolitikusok, igazságügyi vezetők be-szerezték Kulcsár 1956. október 23. előtti ítélező tevékenységének egyes iratait. Nyilvánosan nem használták fel vele szemben, de a háttérben zajló megbeszéléseken utalhattak ezekre. Balogh ismer-lette ezeket, az LfB Katonai Kollégiumának határozatait.
- 41 Kulcsár Kálmán i. m. 286. o.
- 42 A Honvédkadémia parancsnokát a Budapesti Hadbíróóság 1952. január 15-én halálra, a Katonai Fel-sőbíróóság 1952. január 29-én életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélte.
- 43 Kulcsár Kálmán i. m. 136. o.
- 44 Zinner 2002, 26–35. o. A kormánybizottság működésének időszakából származó nekem küldött irat-ok, valamint az általam másokhoz írott levelek stb. másolatai birtokomban vannak. Ezekből szár-maznak a további idézetek. A továbbiakban az „örzés” helyét nem jelölöm.
- 45 Korabeli és Szilberektyől is származó ismereteim szerint nem vettek részt a Fejti vezette bizottság munkájába.
- 46 Ez idő tájt tudtam meg, hogy „tervbe vettek”, így érzékenyen érintett a munkahelyi függetlenítés ügye. Ekkor folyt a vita az MSZMP-n belül arról, hogy a Reflektor Kiadó sorsa mi legyen, ahol a szer-kesztőségben irodalmi vezető voltam. A pártközpont illetékesei részéről nemtelen kezdeményezések sora zajlott a kiadó megszüntetése céljából, áthágva minden korábban kötelező érvényűnek tekintett ügyrendi szabályt. Azt követően, hogy a kormány határozott kormánybizottsági társelnökségeről, egyfajta mentőövnek is tekinthettem volna, hogy 1989. március 31-étől az LfB munkatársa lettem. A kormány ugyan hangoztatta, hogy a tényfeltárásnak nem célja a felelősséggel összefüggő követ-keztetések levonása, új munkahelyemen egyfelől féltek tőlem, másfelől viszont épp abban bíztak, hogy munkaadóm (esetleg érintett) beosztottaival szemben elnéző leszek. Meg kellett nyugtatni va-lamennyi, de főleg és mindenekelőtt politikai ítékezésben részt nem vett, ártatlan bírót. Ezért be-széltem Földvárival, akit már felkértek arra, hogy nyilatkozzon a Népszabadságban. Ennek keretében kitért a felelősségre vonás ügyére is. Népszabadság, 1989. június 2. 7. o. A történelem megtette in-dítványát. Beszélgetés Földvári Józseffel, a koncepciós büntetőügyek felülvizsgálatára alakult bizott-ság társelnökével [a továbbiakban: Földvári interjú].
- 47 Szakács is jelen volt az Oltvial, Fockkal és Aczállal folytatott megbeszélésünkön.
- 48 Rajnai Sándorral, az egykori államvédelmessel (majd állambiztonsági vezetővel), aki végül Moszk-vában volt Magyarország nagykövete és Lázár Györggyel, az 1967–1985 között volt miniszterelnökkel a harmadik semmisségi törvény előkészítésekor folytathattam beszélgetést. Rajnai akkor gyakran visszatért Naggyal és társaival szemben lefolytatott vizsgálati eljárás kulisszatitkaira is.
- 49 Zinner 2002, 26–31. o.
- 50 Kulcsár Kálmán i. m. 290. o.
- 51 MNL OL 288. f. 5/1051. ő. e.

- 52 A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. I. k. szerk. és jegyzetekkel ellátta: S. Kosztricz Anna – Lakos János – Némethné Vágyi Karola – Soós László – T. Varga György. Bp., 1993. MOL kiad. [a továbbiakban: Az 1989. február 21-i KB-ülés jegyzőkönyve], 390–406. o.
- 53 Uo. 399–400. o.
- 54 Kulcsár Kálmán i. m. 291. o. A szerző összetévesztette az előterjesztésről szóló szavazást a Fejti megválasztásával összefüggő vita végén volt voksolással. A KB ellenszavazat nélkül fogadta el a PB előterjesztését.
- 55 Az 1989. február 21-i KB-ülés jegyzőkönyve, 402–404. o.
- 56 Zinner 2002, 41–42. o.
- 57 0038/1989/I. I. M. TÜK.
- 58 A minisztertanácsi előterjesztés 1. pontját, az elnökökre tett személyi javaslatot nem ismerem.
- 59 Ez egyúttal a munkát meghatározó körülményekre, így a gyakori módosításokra is bizonyíték, nem csupán gépirói és ellenőrzési mulasztás.
- 60 Ennek a pontnak a következményeire még visszatérek.
- 61 Feljegyzés, 1989. február 20. I. M. IV/1. 40.084/1989.
- 62 Kulcsár Kálmán i. m. 291. 3063/1989. MT. sz. határozat. A Naggyal és társaival szemben lefolytatott büntetőeljárás iratait 1989. április 29-én adta át a B. M. az LfÜ-nek. Az I. M. végül nem szervezett külön albizottságot.
- 63 Kulcsár Kálmán i. m. 292. o. Azt is bejelentette, hogy a hozzátartozók álláspontját a tárca elfogadta, s kivégzésük időpontjára emlékezve, június 16-át javasolja Nagy és társai temetés napjának. Arra az újságírói kérdésre, hogy mi a volt kormányfő és társai büntetőügyéről a véleménye, taktikus választ adott. Szerinte a büntetőper koncepciója volt akkor dönthető el, ha a négy évtized történetének feltárásával, benne '56 jellegének megítélésével végeznek a kutatók.
- 64 Népszabadság, 1989. március 4. 7. Voltak-e 1949 előtt konstruált perek?
- 65 Zinner 2002, 46–47. o.
- 66 Népszabadság, 1989. február 23. 4. o.
- 67 Mai Nap, 1989. február 24. 5. o. Hírzárlat.
- 68 Emlékeztető a törvénytörő perek felülvizsgálatával kapcsolatos, 1989. február 24-én tartott megbeszélésről. 40 014/1989/84. I. M. IV/1. A Büntetőjogi Főosztály 1989. március 2-ára készült el az emlékeztetővel, de azt csupán 20-án postázta részemre.
- 69 1989. május 23-án az LFB Elnökségi Tanácsa hatályon kívül helyezte a Budapesti Népbíróóság 1946. július 17-én népellenes büntett elkövetése címén kihirdetett, négy és fél éves kényszermunkát kiszabó törvénytelen ítéletét.
- 70 Az 1989. február 24-én tartott értekezletről készült emlékeztető 2. sz. melléklete. Az LFB alakított ki előzetes véleményt Demény büntetőügyéről, a Magyar Testvéri Közösség tagjaival szemben indított büntetőügyek közül a főperről, Donáth György és társai mellett Peyer Károly és társai büntetőügyéről, az ún. pócspetri esetről, Ordass Lajos és társai, valamint Grósz József és társai büntetőügyéről.
- 71 Zinner 2002, 51. o. 92. jegyzet.
- 72 Az előzetes vizsgálatok utóbb számos gondot okoztak. A történészek hiába tárták fel e kiemelkedő büntetőügyekkel összefüggő politikai hátteret (vagy következményeit), a korábban kutathatatlan iratokat nem vethették azonban egybe a büntetőperek irataival, mert azok az ügyészeknél vagy a bíráknál voltak. (Vö. Törvénytelen szocializmus. A tényfeltáró bizottság jelentése. Bp., 1991. Zrínyi Kiadó – Új Magyarország, 45. o. 52 és 54. sz. jegyzetek.
- 73 40 014/1989. I. M. IV. Az anyagot az I. M. Büntetőjogi Főosztálya állította össze.
- 74 Az anyagot az I. M. Katonai Főosztálya állította össze.
- 75 Zinner 2002, 47–51. o.
- 76 Akkor még nem tudhattam, hogy 1989 rohanó eseményei közepette (hatására?) szemben februári megállapodásunkkal – és mindenekelőtt Kulcsár következetes, célratörő elképzeléseit megvalósítva – a tárca egyedül, történészek bevonása nélkül elkészíti az első semmisségi törvényt már a köztársaság kikiáltása és a „népfelkelés” évfordulója előtt.
- 77 Az 1989. május 5-én kormányhatározattal felállított Elemző – Értékelő Bizottságnak (is) tagja lett.
- 78 Népszabadság, Magyar Nemzet, 1989. március 3.; HVG, 1989. június 10. 2. o. HVG Posta; Magyar Nemzet, 1989. március 6. 4. o. Kiké a kegyelem?; Magyar Nemzet, 1989. március 8. 5. o. A rehabilitációs eljárásokban független szakmai szervezetek is képviseltessek magukat.; Magyar Nemzet, 1989. március 9. 6. o. Az előítéletek ideje lejárt.; Mai Nap, 1989. március 9. 6. o. A Zinner-ügy; HVG, 1989. március 25. 62–63. o. HVG interjú. Válaszol egy történész. „Az ítéleteket egységesen semmisnek kell tekinteni”; Magyar Nemzet, 1989. április 15. 4. o. Történészek a koncepciók perek felülvizsgálatáról.;

- Magyar Nemzet, 1989. május 3. Elhallgatások és torzítások.; Magyar Nemzet, 1989. május 8. 3. o. Vita a kutatások akadályairól.; Mai Nap, 1989. május 12. Eskü alatt hallgat az elnök. Konceptiók bizottság.; HVG, 1989. május 27. 58–59. o. Konceptiók perek. Újravizsgálati szakasz.; HVG, 1989. június 10. 2. o. HVG Posta.
- 79 Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1989. július 16. 3–4. o. Stirling György: Jó kezekben van-e a rehabilitáltak ügye? Irodalmi Újság, 1989. 3. o. 9. o. Takács Géza: Történészek pálfordulása. Stirling György az Ungarische Anzeiger (svájci Magyar Tudósító) 1989. augusztusi 5–6. számában is foglalkozott személyemmel, állítva, hogy jelölésem „ellen eleve tiltakozott a bizottság több tagja”. Kicsit nehéz lett volna nekik, mert egyetértéssel neveztek ki őket (két hónappal később), és ebben az esetben ez nem következett volna be. A Hon (a POFOSZ lapja), 1989. október 12. 5. o. Stirling György: A rehabilitációk buktatói!
- 80 Kulcsár Kálmán i. m. 296–297. o.
- 81 Országgyűlési Tudósítások, 1989. május 11. 18–19. o.; Népszabadság, 1989. március 25. 5. A kormányzóvivő nemzetközi sajtótájékoztatója; Magyar Hírlap, 1989. március 25. 3. o. Kormányzóvivő tájékoztató.
- 82 Magyar Nemzet, 1989. április 27. 4. o. Bizottság a koncepciók perek felülvizsgálatára. Közli a névsorokat is, miként I. Kahler Frigyes: Az igazságtétel igényének megjelenése, az 1989. évi események, és az első semmisségi törvény e kötetben közzétett tanulmányában!
- 83 Magyar Nemzet, 1989. május 12. A nap hírei. A Történelmi Igazságtétel Bizottságának nyilatkozata.
- 84 Uo. 1989. május 13. 4. o. Vélemények, ellenvélemények. Pár nappal később a lapban megjelent a Recski Szövetség állásfoglalása is, „Hozzanak rehabilitációs törvényt” címmel.
- 85 I. M. 40 014/1989/I. M. IV/1. Meghívó. Birtokomban van.
- 86 Magyar Hírlap, 1989. május 18. 1 és 6. o. Törvénysértések, rehabilitáció. Keresik a Nagy Imre-per filmanyagát; Népszava, 1989. május 18. Lépéshátrányban az igazságszolgáltatás. Harmincezer koncepciót per vizsgálunk felül; Népszabadság, 1989. május 18. 5. o. A filmek még hiányoznak. Előkerültek a Nagy Imre-perben készült magnetofon-felvételek. A koncepciók büntetőügyek felülvizsgálatára alakult bizottság sajtótájékoztatója; Magyar Nemzet, 1989. május 18. 4. o. Felülvizsgálat folyik. Meg nem történté kell nyilvánítani a koncepciók ítéleteket.
- 87 Magyar Nemzet, 1989. május 23. 7. Bátor nyulak és reformfarkasok; ÉS, 1989. május 26. 9. o. Memóriazavar.
- 88 Magyar Nemzet, 1989. április 15. 4. o. Történészek a koncepciók perek felülvizsgálatáról.
- 89 Magyar Hírlap, 1989. május 27. A perek felülvizsgálata három évig is eltarthat. Miért égették el az iratokat?
- 90 Magyar Hírlap, 1989. május 29. 3. o. Független rehabilitációs bizottság alakult. Kormány-állásfoglalást sürgetnek a Nagy Imre-ügyben. Emlékművet állítanak az önkény áldozatainak. Magyar Nemzet, 1989. június 7. Miért alakul független rehabilitációs bizottság? Zimányi Tibor, a recskiek főtitkára ismételten kifejtette a bizottság létrehozásának (már ismert) indokát. Kapu, 1990. 2. 58. o. Nyílt tér. Közlemény. A Recski Szövetség (újabb) levele Németh Miklós kormányfőhöz, 1989. december 4. E levél oka már az volt, hogy az I. M. kihagyta a törvény előkészítéséből a Recski Szövetség Szovjetunióbeli Hadifoglyok, Kényszermunkások és Politikai Elítéltek Tagozatát, ezért december 16-ára demonstrációt szerveztek. Levelükben követelték, hogy a munkában részt vehessenek.
- 91 Magyar Nemzet, 1989. szeptember 14. 4. o. A kormány eltökélt szándéka a rehabilitáció következetes véghezvitele. Németh Miklós levele a Recski Szövetséghez, 1989. szeptember 13.
- 92 Földvári interjú.
- 93 Kulcsár Kálmán i. m. 300. o.
- 94 Botos feljegyzéséből derült ki, hogy Biszku Béla, Marosán György és Münnich Ferenc iratait az MSZMP KB irattára őrzi, ezek kutatásához kért segítséget. 1989. május 19.
- 95 Levél Vagyóczky Béla rendőr ezredeshez, 1989. június 5.
- 96 Levél Balogh Sándorhoz [a továbbiakban: Balogh levél], 1989. június 22.
- 97 Eln. Tan. B. törv. 480/5. 1989. július 13.
- 98 Eln. Tan. B. törv. 660/1989/8. 1989. július 13.
- 99 I. M. Katonai Főosztály 028/19/1989. Kimutatás, 1989. április 20.
- 100 Botos János és Vértés Róbert hozzám küldött kísérőlevele, 1989. október 8.
- 101 Bfl. 22049/1989/3. Legfőbb Ügyészség Államelleni Ügyek Osztálya kísérőlevele, 1989. október 13. Tizenkilenc büntetőeljárás törvényességi óvását adtak át.
- 102 32552/1989. I. M. III/4. Feljegyzés, 1989. szeptember 28. Az Igazságügyi Igazgatási Főosztály Statisztikai Osztályának Kulcsár részére átadott feljegyzése.
- 103 Levél Nyers Rezsőhöz, 1989. november 27.

- 104 Törvénytelen szocializmus i. m. 317. o.
- 105 Csukrán Magdolna levele, dátum nélkül.
- 106 Ez annak ellenére igaz, hogy véleményezésre megkaptam azt az előterjesztést, ami az egyes személyes szabadságot korlátozó intézkedések hátrányos következményeinek rendezéséről készült. Ennek elkészítési határideje 1989. szeptember 15. volt. (Vö. Kulcsár Kálmán i. m. 301–302. o.-val!)
- 107 Trhgy, 1989. 1. k. Bp., 1990. KJK, 193. o. 1989. évi XXXVI. törvény az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról. Ennek szövege így hangzott: „Az Országgyűlés kegyelettel megemlékezve mindazokról, akik az 1956-os nemzeti tragédia során hazánk társadalmi átalakulása és függetlensége érdekében felléptek, és ezért politikai megtorlás áldozatául estek”.
- 108 Kulcsár Kálmán i. m. 302. o.
- 109 Magyar Hírlap, 1989. szeptember 21. 3. o. [*a továbbiakban: MH, 1989. szeptember 21.*] Alapvető kérdésekben vannak eltérő álláspontok. Rehabilitáció – de milyen feltételekkel? A sajtótermék elhallgatta az 1989. szeptember 4-én tartott kabinetülést, mert (mindenekelőtt a megváltozott belpolitikai helyzet miatt) a döntés ott született meg az első semmisségi törvény mielőbbi elfogadtatásáról.
- 110 Vö. a Földvári interjúval!
- 111 MH, 1989. szeptember 21.
- 112 Kutatásaink alapján számuk meghaladja a 26 ezret.
- 113 Magyar Hírlap, 1989. szeptember 23. 1. és 3. o. Ülést tartott a Minisztertanács – Kormányzóvivői tájékoztató. Rehabilitálják az internáltakat, kitelepítetteket. Tudatos manipulációra derült fény a Mindszenty József és társai elleni büntetőeljárás felülvizsgálatakor; Magyar Nemzet, 1989. szeptember 23. 3. o. A Minisztertanács ülése; Népszava, 1989. szeptember 23. 1. és 5. o. A Minisztertanács ülése. A kormányzóvivő tájékoztatója. Rehabilitálás és kártérítés; Népszabadság, 1989. szeptember 23. 1. és 3. o. Még mindig csak tervezik a gyenge vállalatok felszámolását.
- 114 Kulcsár Kálmán i. m. 302. o.
- 115 Az első semmisségi törvénynek az 1989-ben érthető politikai kompromisszumokból fakadó, kényszerűen keletkező hiányosságait szüntette meg a 2000. évi CXXX, a negyedik semmisségi törvény hatályba lépése.
- 116 Magyar Közlöny, 1989. 67. sz. A Minisztertanács 104/1989. (X. 4.) MT rendelete egyes, személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek helyzetének rendezéséről.
- 117 Zinner 2002, 85–86. o.
- 118 Magyar Nemzet, 1989. október 21. 2. o. (Parlamenti összefoglaló, negyedik nap)
- 119 1989. El. II. C. 4/3. sz. Emlékeztető. 1989. október 5.
- 120 Jelentés a jogász-történész vegyes bizottság tényfeltáró tevékenységéről és javaslatok az 1945–1962 (1963) között kihirdetett, jogerős ítéletek felső szintű jogszabályba foglalt semmissé nyilvánítására.